॥ मतपरीक्षा ॥

A SKETCH

OF THE

ARGUMENT FOR CHRISTIANITY

AND

AGAINST HINDUISM,

In Sanskrit Verse.

SECOND EDITION—REWRITTEN AND ENLARGED.

उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥
॥ इति माघकाव्ये बलरामोक्तिः ॥

Calcutta:

BISHOP'S COLLEGE PRESS.

MDCCCXL.

ΤΟΛΜΑ
ΞΕΙΝΟΣ ΕΠΙ ΞΕΝΗΣ
ΟΤΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΣ
ΤΕΤΡΟΦΕΝ ΑΦΙΛΟΝ ΑΠΟΣΤΥΓΕΙΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΦΙΛΟΝ ΣΕΒΕΣΘΑΙ

SOPH. ŒDIP. COL. 184—187

PREFACE.

The Sanskrit is not only revered by learned Hindus as sacred, but admired for its beauty and perfection of grammatical structure, and the copiousness of its vocabulary. To those who are aware of the extent to which these feelings prevail, it would be superfluous to explain at length that works relating to Christianity composed in this classical language, if properly executed, may command the attention of the Pandits, when publications in the vernacular languages would be rejected.

The following work, like the "Christa Sangi'ta'," by the Rev. Dr. Mill,* is constructed in the form of a Dialogue between a Guru, or religious teacher, and his Disciple. For the satisfaction of those who though unacquainted with Sanskrit, are yet favourable to the design of the present publication, and desire to know in detail what it contains, the following analysis of the argument is subjoined.

The Tract is divided into six sections. The *first* entitled, "*Matapari'kshanauchityam,*" or the propriety of trying (the truth of) one's religion, commences with the pupil's expressing a doubt whether the various religions current in the world can be all true, and desiring instruction. The teacher replies, by noticing the importance of the inquiry; the impropriety of assuming without investigation that one's own religion is true; the possibility, from the analogy of secular affairs, that some men are in error in religious matters: the causes of probable error in respect of religion are then glanced at; the weakness of the human understanding; the strength of the passions which would lead men to embrace a creed, which put no restraint on their inclinations, and to reject one of a contrary tendency; and the prejudices imbibed in childhood. The diversity in creeds is then adduced as a presumption that they cannot be all true. The teacher adds, that error is most noxious from its effects on practice. The pupil asks how this happens, and whether men cannot be saved each by his own religion. The

* See the English preface to that work, 2d edit. pp. 4, 61-65.

teacher replies, that all religions do not lead to salvation, and illustrates by the results produced by the good or bad conduct of parents on their children's characters, the effect which the character attributed to God in the creed of any people will tend to bring about in their morals. The pupil then inquires whether guilt is not incurred by the desertion of one's paternal creed. The teacher's answer is, that God has endowed us with faculties as good as those of our ancestors, for the proper use of which we are responsible; that therefore we must judge for ourselves; and though we are not causelessly to forsake the religion of our Fathers, we must on pain of God's displeasure relinquish it if it is found to be wrong, and that he only is truly wise, who having found out the truth resolutely follows it.

The *second* section entitled, "*Isvara-guna-varnanam,*" or a Description of the Attributes of God, opens, by the pupil's expressing his dejection at learning the manifold obstacles to the discovery of truth, and soliciting some criteria to assist him in discriminating true from false religions. These the teacher in reply promises to afford; but says, that a commencement must be made by stating the attributes of God. A sketch of the usual proofs of the being, power, wisdom, and goodness of God, extending to fifty-three verses, is then given, followed by some arguments for the Divine holiness and justice, and an assertion of the entire distinctness of God, though omnipresent, both from the material creation and from the souls of men.

The third section, entitled, "*Aiśvaraníityávasyakatá,*" or the necessity of Divine Guidance, begins by an inquiry of the pupil whether men can by their unassisted reason attain to a knowledge of the Divine attributes, and render to God an acceptable service. The teacher answers, that men can from the visible creation discover the being and glory of God (see Ep. to Rom. ch. i. v. 20, et seqq.) but that they have, as experience proves, deviated into erroneous creeds and impure forms of worship, which must be displeasing to God, and productive of vicious practice. Hence as well as from the failure of philosophers to attain to certainty in matters of religion, is inferred the necessity of Divine guidance, which, it is further urged, a consideration of the mercy of God would lead us to expect. This general sense of mankind is referred to as having given occasion to many to put forward false pretensions to a Divine mission. This remark leads the pupil to ask, whether doubt is not hereby thrown on the truth of all religions; to which the teacher's reply is, that this is an unfounded doubt; that false pretensions to revelation rather afford a presumption of the

truth of other claims to Divine authority; as it is not uncommon to see in the world counterfeit imitations of objects of the greatest value.

Section fourth, entitled, "*Isvara-pradatta-sanmata-lakshana-nirdesah,*" or a declaration of the marks of a God-given true-religion, opens by the pupil admitting the probability of Divine guidance being accorded to mortals, and by his inquiring whether God has really granted a Sástra to mankind. The teacher replies, that God has indeed granted a revelation for the instruction and salvation of men, which, with its proofs, he promises afterwards to unfold: but says, he must first state generally the marks by which Divine and Human religions may be discriminated. Proof, he observes, is necessary to enable us to determine whether any religion proposed for our acceptance really comes from God; just as credentials are required from any person professing to have had authority delegated to him by an earthly monarch. The power of working miracles vested in the founder of a Religion is then laid down as the first mark of its truth. Without such supernatural powers, how can he prove that his doctrines are supernatural? But on the other hand, we may conclude that he who has been entrusted with superhuman powers, has also been put in trust with a superhuman religion. The pupil here asks whether none but the promulgators of Divine Religions possess such supernatural powers; and is informed by the teacher in reply, that we trust that the merciful God will not allow such powers to deceivers for the delusion of the good. The pupil then asks how we are to determine what men were really possessed of miraculous powers in former times. The teacher replies, that this must be gathered from the careful study of ancient histories; but that these must be read with discrimination, as many of them contain fabulous stories, which the undiscerning receive equally with true narratives. The pupil inquires how the true and false are to be discriminated. He is told in reply, that the *improbable* tales must be carefully examined; and that the *supernatural,* not being objects of present experience, must only be received if supported by proof. The pupil next asks what proof is required to establish miracles? The teacher answers, that we must require them to have been attested by the presence of witnesses; that we must inquire at what time and in what country they took place, and whether an account of them was immediately committed to writing, or not. The pupil asks for a fuller explanation; and the teacher explains, that an event cannot be remembered if the record of it is not immediately committed to writing; for as time elapses, and the eye-witnesses die, the true particulars are forgotten;

and that therefore if at a subsequent period, when the event has almost passed out of mind, any one composes a detailed narrative of it, his account will be undeserving of credit. The pupil then asks, *why* stories of miraculous occurrences should have been *invented;* and how, if fictitious, they were not rejected by the persons to whom they were first narrated. The teacher answers, that the fear of God is implanted in the breasts of men, and that therefore they generally listen to supernatural recitals without suspicion; that uncivilized men receive such tales, even though improbable, without examination; he adds, that originally the true worship of God prevailed on earth till men corrupted it by introducing the worship of false gods; that the learned invented fabulous histories of the acts of these divinities to increase the devotion of the people, and their reverence for the priests; and further, that the exaggerated panegyrics of bards recited in praise of kings and heroes were received in following ages as literally true. The pupil next asks how he is to know what miracles are real and authentic; and is told by the teacher that those are so which were performed before, and examined by witnesses, and recorded, and immediately made public. He then asks what other test there is of the truth of a religion, and is informed that *Excellence* is such a test: since it is inconceivable that a Holy Being could sanction an unholy religion: that therefore a creed indicating the folly or the depravity of the originator must be human: and that thus Sâstras celebrating the evil deeds of the immortals, and containing tales which inflame the passions, and misrepresenting the Divine perfections, must be of human original.

The fifth section is entitled, "*Khrishtíya-mata-pramána-pradarsanam,*" or an indication of the proofs of the Christian religion. It is begun by the pupil expressing his assent to the propriety of the two tests of true and false religion, laid down in the preceding section, and by his requesting that if his teacher knows any religion distinguished by these marks, he will point it out. The teacher replies, that after investigating many creeds, the Christian religion alone appears to him to be Divine. He adds, that it is both supported by miracles and intrinsically excellent. To prove this, he gives a sketch of the history of Revelation, stating that ever since the creation, God had from time to time made known His will to mankind; but that they forsook his true worship for idolatry; that the Law was then revealed to Moses for the observance of the Jews; and its Divine authority confirmed by miracles; that Moses was followed by other Prophets, who were inspired to foretel future events, which accordingly came to pass; that among these, is the prophecy of a Re-

deemer about to appear; that accordingly he did appear (50 years after Vikramaditya) in Judea, a Person far transcending in dignity, the inspired Prophets who foretold him, even the Son of God in human form, born of a Virgin, to deliver men from sin; that He made known His majesty by miracles; that at length He was, though innocent, put to death by the Jews from malice, voluntarily resigning his life to effect an atonement for the sins of men, although He was able to destroy the power of his enemies; that accordingly having atoned by his death for human guilt, He rose from the dead on the third day by his own might; that afterwards He ascended up into heaven, and conferred miraculous power on his disciples. The pupil is then referred to the "*Christa Sangitá*," (the Sacred History of Christ in Sanskrit verse, by the Rev. Dr. Mill) for fuller information. He then asks for the proofs of the truth of this miraculous history; and is informed, that the miracles of Jesus were performed in presence of witnesses, and examined by his enemies, who could not deny them; that immediately after the ascension of Christ, his miraculous history was proclaimed in the world by his disciples, and committed to writing while it was fresh in the memory of men: that the details in these books were never refuted, though there were not wanting opponents, anxious, and from their state of enlightenment, competent, to do so, if it had been possible. (A verse from the Mahá-Bhárata is here quoted in praise of the knowledge, and heroism of the Greeks, *Yavanas.*) The persecutions endured by the Christians are next referred to as a proof of the truth of the facts they persisted in asserting. It is remarked, that men are slow to forsake their old religion, and embrace a new one, even if the latter be attended with temporal benefits; and that the persons who embraced Christianity at its first promulgation must therefore have had strong proofs of its truth to induce them to do so. This leads the pupil to inquire how a religion supported by such proofs, and so excellent in itself, came to be rejected by those to whom it was made known. He is told that the Jews, not rightly understanding the prophecies, expected in the Messiah a prince who should augment the temporal splendour of their nation; and that as Jesus did not fulfil these expectations, and reproved their sins, they hated and rejected him. The hostility of the idolatrous Gentiles is explained as arising from their attachment to their own religion, and from the claims advanced by the Christians in behalf of their own faith, as exclusively true. It is added, that notwithstanding these obstacles, the spread of Christianity was not arrested; but that many of its opponents were led to wonder

at the fortitude of its votaries; and others to infer the excellence of the faith for which so much was endured. The pupil then asks, how the early Christians, possessing miraculous powers, could be molested by other men; and is informed that these powers were not given to them to be exerted in their own preservation, but as proofs of the truth of their religion, which ceased when no longer required; and that the endurance of afflictions is a salutary moral discipline, tending to subdue passion, and strengthen faith, which it was for the good of the Christians to undergo. It is added, that the progress of Christianity, in spite of human opposition, is a proof of a Divine power attending it. The pupil now asks how it is ascertained that the history of Jesus was written, and made public *immediately* after his ascension. The teacher replies, that many books have been written continually from the rise of Christianity to the present day: that the dates of the composition of these books are accurately known; that in these books, even the most ancient of them, the Christian histories are mentioned and quoted; and that thus from *their* dates being known, the date of the gospels also is known. The pupil, admitting these proofs to be strong, now asks whether *purity* also (the second mark of a true religion,) can be predicated by Christianity. To prove that it can, the teacher refers to the holiness and beneficence of Christ, and the excellence of his precepts. The pupil here inquires what was the necessity for the incarnation of Christ, if the inspired prophets who preceded him had already made known to men their duties. The teacher answers, that the Son of God did not descend from Heaven only or chiefly to *instruct* mankind; but to rescue them from the deserved punishment of their sins. He then proceeds briefly to unfold the Christian scheme, declaring the corruption of all mankind derived from Adam; their guilt on account of the sins sprung from that corruption; their apprehension of punishment; the descent of the Son of God to purify their stain, and rescue them from punishment, notwithstanding their rebellion against God; His birth of a virgin; His voluntary sufferance of punishment in the room of mankind; the atonement made by His sacrificial death for the sins of the whole world; the astonishing proof thus given of God's mercy to ungrateful, and disobedient men; the resurrection of Christ; and His ascension into heaven, to return at the Last Day. The pupil here inquires whether all mankind, or the good only, partake in the benefits of Christ's atonement. He is informed, in answer, that all men, even the apparently good, are naturally corrupt, and deserve punishment for their sin; and that only on account of the atone-

ment of Christ can any be pardoned; but that whoever repents and trusts in Christ will be freed from his sins. It is added, that God by his Holy Spirit brings men to serious thought; that the faithful will at length inherit heaven, though they will not be exempt while on earth from those afflictions which are so needful to strengthen faith, to prove men's characters, and to weaken their love of the world. The pupil then inquires who is the Holy Spirit, and how Christ is the Son of God. He is informed that this subject surpasses human understanding: but is instructed in the doctrine of Scripture and the Church regarding the three Persons in the Godhead, each being God, though God is only One, Unbeginning, Eternal, Infinite, Unchangeable, and Spiritual in his nature. That God the Father sent his Son to redeem mankind; that the Son became incarnate, and effected an atonement; and that the Holy Spirit by his grace imparts faith and purifies the hearts of men. The pupil next asks if this doctrine of salvation by faith does not, by its facility, encourage sin. He is informed in reply, that men are saved by faith; for to what can the guilty have recourse but the mercy of God? But that the follower of Christ who continues addicted to sin has a vain faith, and will not be pardoned; that the true Christian abhors sin, repents of it, and forsakes it. Further, that the stupendous interposition of the Son of God to rescue us from sin, as revealed in the Christian Scriptures, clearly demonstrates the evil and guilt of sin, and the abhorrence with which God regards it. The pupil then asks for a description of the genuine Christian character. The true Christian is accordingly described as pious; obedient to God's commands; ever mindful of the love of Christ; grateful and anxious to please him; sensible of his fallen condition, and continual offences, and ever supplicating forgiveness and grace to enable him to resist sin; alive to the omniscience of God; bent on imitating the example of the Divine beneficence to all mankind; anxious to employ the wealth God has given him not for his own good only, but in good works; moderate in the enjoyment of worldly pleasures, and with a heart set on heavenly blessings. The pupil then seeking an account of the Christian Heaven and the nature of salvation, is told first of the terrible day when Christ shall return to judge all nations, and shall render to every man according to his deeds—heavenly blessedness to the righteous, and eternal misery to the wicked. Salvation is declared to be, not absorption into the Divine Essence, but an everlasting abode in a pure and blissful heaven. That heaven not being earned by human merit, (as the Hindoos feign of theirs) but by the infinite merits of

Christ, those who enter there shall "go no more out." The heavenly blessedness, it is added, is beyond our earthly comprehension; but it will be a state of sinlessness, unalloyed felicity arising from the vision of the Divine glory and reverential love of God, the society of the blessed, and enlarged knowledge, and free from the desire of impure corporeal pleasures. This blessedness, the pupil is encouraged to strive after, as adequate to fill all the desires of the soul. Hell will be the portion of all who are excluded from heaven. In order to escape it, the teacher exhorts to repentance and faith in Christ, the fruits of whose death are accessible to men of all nations and tribes. The pupil then asks how, if the case be so, the Christian religion was not promulgated at the creation, and proclaimed to all nations. The teacher replies, that the truth of a religion being established by legitimate proofs, it cannot be affected by objections of this nature: and as it is owing to the mercy of God that we possess a revelation at all, he asks whether it be not ungrateful to object that it was not granted sooner. He proceeds, however, to give some of the answers to the objection. First, he states that man was in a state of innocence at the creation, and needed no Saviour's interposition then; but that as soon as he fell, a Deliverer was promised; that thus the Christian scheme was purposed from the beginning, but the Deity alone could decide what was the fit time for its being carried into effect. That, however, we can see a fitness in the time when Christ appeared;* because, 1st, had he come in the earlier ages of the world, his opponents would have said his history was fabulous; whereas when he did come, men were civilized, and capable of scrutinizing his pretensions:—because, 2ndly, had Christ come immediately after the Fall, the evidence derived from a long line of prophets would have been lost:—because, 3rdly, had Christ come then, the insufficiency of human reason and the need of revelation would not have been so clearly demonstrated as it was.—In regard to the second part of the objection, viz. the limited diffusion of Christianity; it is stated that God repeatedly made known his will to men in regard to his own worship in the earlier ages, but that they lapsed into idolatry; that after Christ's ascension, his religion was proclaimed in many countries; that it was the fault of the inhabitants that it was not universally embraced; and that in fact many did embrace it. He adds, that no one can assign the reason why Christianity was not thoroughly proclaimed in all the world; that God distributes his gifts, when, how, and to whom he will;

* See the Notes and Illustrations to "Christianity Always Progressive," the Christian Advocate's Publication for 1829, by the Rev. Hugh James Rose. pp. 113—18.

and that as no poor man would reject affluence because it came to him after long delay, so Christianity should not be refused, because discovered to us late. The teacher concludes this section on the proofs of Christianity, by exhorting his pupil to entertain no doubt that Christianity was meant for all mankind; since all are infected by the disease of sin, and stand in need of the antidote which Christ alone has provided.

Section *sixth* is entitled "*Bháratiya; Sástra vichárah,*" or a consideration of the Hindu Sastras. The pupil begins it by referring to what his teacher had said, that all who are solicitous for their salvation should believe in Christ. He asks whether his teacher does not consider the Vedas, Smriti, and other Sastras, spoken by Rishis, and revered and long followed in Bhárata Varsha as safe guides to supreme felicity, to be of Divine origin. The teacher begins his reply by a *præoccupatio benevolentiæ,* requesting his pupil to listen without partiality to the result of his calm reflection on the subject; adding, that most men are partial and prejudiced in favour of what they have loved from their childhood; but that *he* only deserves the appellation of wise, who seeks for truth alone, unbiassed by selfish considerations. The pupil is therefore exhorted to abandon every thing which might obscure the clearness of his mental vision. The teacher too, promises, on his own part, to remember the injunction of Menu, and endeavour to unfold his meaning in mild language; and he entreats his pupil to attribute any thing which may appear harsh, not to malice, but to the necessities of the argument. He professes that he appreciates the various merits of the Indian learned, and is grieved that he should have to say any thing unpleasing to them; but that he cannot but speak without reserve whatever is necessary towards a clear discrimination between truth and error. He then proceeds to apply to Hinduism the two tests of a true religion formerly laid down; and *first,* that of *miracles,* the absence of which, he states, proves Hinduism not to be of Divine origin. The pupil asks whether the Sastras do not record numerous miracles. To this it is replied, that the histories of the Gods in the Puranas must not be credited without examination; and the rules for discriminating between true and fabulous histories are here recapitulated from the *fourth section.* It is then asserted that the marvellous tales in the Sastras are not entitled to confidence, the works in which they are given being poetical in their character, and improbable in their narrations; that the date of these works is unascertained; and that it does not appear that the miracles recorded in them were attested by witnesses, and committed to writing without delay. That from this defect of satisfactory proof, we must deny the Divine ori-

gin of the Sastras, since God can afford many proofs to identify His own religion. To test the correctness of his teacher's conclusion, the pupil here asks for an account of the Sastras. The teacher proceeds to furnish this description, stating that the Vedas are the oldest of the Sastras, that their hymns and precepts, &c. were formerly unwritten, but at length collected by Vyasa; but that from the lapse of time we can only guess the real occurrences of that period. The contents of the Vedas are then described, hymns to Fire, &c. and the details of ritual observances. The Vedas, it is observed, are now little understood or followed. From their being handed down at first by tradition, it is argued that the real history and date of their authors cannot be now discovered; and that their Divine commission, consequently, cannot be established. The pupil here asks how it is possible to question the divinity of the Vedas; and whether Brahmá himself did not reveal them at the creation. The teacher replies, that the Vedas were not all spoken at once, but at different times, as is proved by the names of the different authors being given in the indexes appended to the Vedas;—by the fact that various kings are panegyrized who must have lived at different periods after the creation;*—further by the discrepancy observed between the dialects, ancient and modern, in which different parts of the Vedas are written. The pupil then asks, whether what his teacher calls ancient and modern forms of Sanskrit are not considered by the learned as contemporaneous, the one being scriptural, the other popular; and how the one is proved to be older, and the other more modern. It is replied, that human observances, and languages are known to change by degrees; and that differences can be seen in the language in which the old and new books of any country are composed; hence it is inferred that the same has been the case with Sanskrit; and it is asked what is the reason of this variation in language, if the Vedas were all spoken at once? The teacher proceeds to say that the accounts of Vyasa, the compiler of the Vedas are uncertain, and indistinct, and therefore we cannot ascertain that he was endowed with miraculous powers or inspired. The pupil now asks how then the authority of

* The case of Rama and Krishna is added, who are celebrated in Upanishads, and yet according to Hindu ideas lived in the Treta and Dwapara, (the 2d and 3d) Yugas.

The Gopala Tapaniya, and Rama Tapaniya, Upanishads of the Atharvana Veda, in the former of which Krishna, and in the latter, Rama, are celebrated, are suspected by Mr. Colebrooke to be of modern composition; (see his Essay on the Vedas, Essays, vol. i. page 110) though, perhaps, the Pandits would not admit this. There is however another Upanishad of the Sama Veda, the Chhandogya, of undeniable antiquity and genuineness, in which mention is made of Krishna, but merely as the son of Devaki, and as having received instruction from a Sage. (See Mr. Colebrooke's Essays, vol. ii. page 197, note.

the Vedas, and Vyasa has been all along admitted. This doubt the teacher promises to satisfy after completing his sketch of the Hindu religion; which he proceeds to say was first Sabianism; that afterwards the three Qualities were personified as the causes severally of the creation, preservation, and destruction of the universe; that from ignorance of the true manner of creation, many forms of matter and spirit, and various energies of the Deity, in various manifestations, were invented to account for it; that then heroes, Rama, &c. were deified; that now the worship of Brahmá has nearly ceased, though Vishnu and Siva are adored by their respective votaries, as well as many goddesses, especially Durgá. That thus Hinduism has been undergoing a perpetual alteration, being, first the religion of the Vedas, then of the Puranas, and now partly of the Tantras. The history of the several writers of these works, it is observed, cannot now be accurately known, from the mixture of poetic fables in the Puranas, and the absence of authentic narratives; the Ramayana and Maha Bharata being mixed up with fable; and all professing to have been handed down by oral tradition; that thus the original truth has been lost or obscured; that we cannot discover the real dates or authors of the Puranas; and that some are manifestly of recent date. It is concluded therefore that we cannot depend on the Hindu histories; and have no proof that miracles were wrought by the founders of Hinduism to establish the truth of their religion; and that therefore we should not believe in their Divine mission. It is added, that the Hindus assert not only their religion, but their sciences also, as grammar, and every other of which they cannot trace the origin, to be divine; that however, the Arabic and other languages, though polished, are not considered divine by those who cultivate them; and that there is as little reason to regard the religion, as the sciences of the Hindus as of Divine original. The pupil now again asks how, if not of Divine origin, the Sastras acquired their authority? The teacher replies, that men are naturally disposed to religion, and in the beginning possessed a pure creed of Divine original, which they corrupted; but that they continued still to regard it with its human additions, like the Vedas of India, as divine. The pupil asks how the primitive religion was corrupted; and is told that mankind astonished at the glory of the heavenly bodies, and the vastness of the ocean, came to regard them as possessed of Divine energy, or as the seats of separate divinities; that this was the stage in which the world-religion existed when the Vedic hymns were composed in praise of the gods of the heaven and the

ocean. It is inferred, that God could not have commissioned men to celebrate the praises of deities displeasing to Him. The pupil then admitting that the worship of fire, &c. originated in error, inquires how the worship of Brahmá, Vishnu, and Siva arose? He is told that men ignorant of the Divine nature, invented different causes for the creation, preservation &c. of the world, to which they gave names; that the vulgar believed what the wise inculcated, and thus the worship of those gods gradually grew up, together with that of the consorts given them by human fancy. The case, it is added, was similar in ancient Greece. The pupil then inquires why his teacher thinks the incarnations (of Vishnu) fabulous. The answer is, that they, like the other matters recorded in the Puranas, do not rest on proper historical evidence. On the pupil asking if even those of Rama and Krishna are fictitious, he is informed that Rama and Krishna appear to have been kings of great heroism and genius, who owing to the exaggerations of poets and bards, when their real history was forgotten, were deified and adored. A sketch of the history of both is given, and the Vedas and Menu are quoted as at variance with the longevity ascribed to Rama.

After recapitulating the previous argument, and admitting that it breeds a suspicion of the Divine authority of Hinduism, the pupil proceeds to ask how it stands the *second test*. The teacher after repeating from Section 4 the general statement of this second test, *Excellence*; in proceeding to apply it, again entreats his pupil that any unpleasing statements he may have to make on this part of the subject may be attributed not to ill-will, but the necessities of the argument, and to listen to them with candour. He then compares the true attributes of the Almighty with the view of them afforded in the Sastras, where the Deity is said to have been first devoid of qualities; and then, willing the creation, to have become invested with them; and to have either created different agents for the work, or to have assumed different forms. Here it is argued, a change is represented to have taken place in the Unchangeable; and the association of *Maya* (matter or illusion) with the Supreme is also derogatory to his perfections. The manifestation of his character in the forms of Brahmá, Vishnu, and Siva, is also unworthy of him. And how can the qualities of "Darkness," and "Passion," be ascribed to a Pure and Holy Being. The impure actions recorded of the Hindu triad are then alluded to. The Bhagavad Gita is quoted, where Krishna asserts he manifested himself to save the good, and punish the bad; while yet deeds which the good can-

not imitate are ascribed to him. Meditation on his adulteries cannot purify the minds of the virtuous; nor does it seem congruous that he should punish the wicked who imitate his example. The impure deeds of Brahmá and Siva are also referred to; deeds, it is urged, which could never be the acts of God, but are the mere representations of human passions. The Sastras which celebrate such gods cannot be Divine. The pupil here asks whether this objection of culpability against the acts of the gods is not met in the Sastras. A passage of the Bhágavata is quoted to him, in which it is argued that so glorious a being as the Deity, uncontrollable like all-devouring fire, could incur no blame for transgressing the rules of virtue; but that mortals should not even in thought be guilty of such acts, which would be their destruction; that the words, and not the deeds (or only the good ones) of Gods were to be followed; that even devotees freed from the world retain no relation to virtue, and vice; how much less can the Sovereign Lord of all creatures have any such connexion. This, the teacher remarks, is not satisfactory; for how could God incarnate be guilty of vicious acts? It is also opposed to the doctrine of a passage in the Bhagavad Gita,* where Krishna says, his acts are meant for examples, and for the benefit of men. It is, the teacher adds, reasonable to expect that God would perform no acts by the example of which men could be led into sin. The pupil then asks how men *can imitate* the actions of God; and thinks they would not attempt to copy the sportive ácts of Krishna. The teacher replies, men may copy the natural, though not the preternatural deeds of God incarnate; that therefore Krishna's acts would mislead his devotees; that all such impure tales pollute the mind; and cannot be of divine original :—and concludes that thus the Sastras do not rightly represent the Deity, or inculcate a pure, and befitting worship. The pupil goes on to ask if there is any other mark of human origin in the Sastras; and some contradictions in the accounts of the origin, and rank of the Gods in the different Puranas are referred to, and quotations given to prove the disputes of the followers of Vishnu and Siva, and the contrariety of the precepts on the subject of idolatry. An instance of the clashing pretensions of different Sástras is also adduced. It is urged that on these points one side must be wrong; and arguments have been adduced to shew that all the Sastras are of human origin. The opposition between the Siddhantas and the Puranas is

* This I first met with in Dr. Wilson's exposure of Hinduism, from which other particulars also have been derived. I am also indebted to other writers for various quotations from the Sastras.

then adduced, and the falsity of the Pauranic accounts of the earth, &c. asserted. Such errors, it is argued, indicate the human origin of the books in which they are found. On the pupil asking if further arguments exist against the Sastras, the system of castes is brought forward as contrary to truth; and its reality is argued against from the intellectual, and moral equality of the several tribes. The resemblance between the Brahmanical, and Mosaic, &c. rites, in many respects, is mentioned as indicating a common origin of the nations. The pupil asks how then did caste arise? It is replied, that the system perhaps arose from the superiority of a foreign conquering race, and gradually attained maturity, the reverence for the priests securing for them the highest place; or (which is explained further on) from a perception of the advantages of the division of labour. The pupil then asking whether difference in colour and language do not prove difference of caste, is informed that men formerly all spoke one language, and the difference in colour arose from differences of climate. The good effects of the division of labour being referred to, the pupil inquires why then castes are disapproved; and is informed of the ill effects of the restraint they impose, in repressing genius and talent, and of their opposition to nature. The pupil then asking if castes have prevailed elsewhere;—Persia and Egypt are mentioned as countries where they were known of old, though they have now ceased. The Buddhists are quoted as having rejected the system. The Sastras in which such an unnatural system is maintained, cannot, it is argued, be divine.

The pupil here observes, that the impure tales and unreasonable opinions adduced to prove the human origin of Hinduism are taken chiefly from the Puranas (which he is inclined to abandon) and not from the Vedas and philosophical systems: and he asks if *their* doctrines, unknown to the vulgar, are not excellent, and capable of bringing salvation to the wise. The teacher answers, that present Hinduism is not the religion of the Vedas, and that to disprove the former, there is no occasion for overthrowing the latter: but that the modern religion must fall with the Puranas, on which it is founded. He nevertheless, to leave no doubt in regard to the Vedas, repeats what he had before stated of there being no proof that the utterers of them were inspired, and of the character of the worship enjoined in them. After which the pupil inquires whether fire, the sun, &c. were not worshipped as material representatives of the invisible Deity? The teacher replies that this does not seem to have been the case with the earlier authors of the Vedas, as the deities are various, and do not seem to be identified, and many of the

hymns do not contain fit praises of God's greatness: at the same time, he allows that in some places are found beautiful descriptions of the Divine greatness, but mixed with errors—the identity of the Creator and his creation being the doctrine of the Vedas. The pupil then asks for an account of the six Darsanas, the Vedanta, Nyaya, and Sankhya, &c., the philosophico-theological systems studied by the learned for the acquisition of saving knowledge. The teacher tells him these systems display great subtilty and depth of thought; but that the writers were not supernaturally assisted, and do not shew greater powers of mind in their speculations than the ancient Greeks, who pretended to no such Divine assistance. The pupil then asks, whether the speculations of the wise are not authoritative, and effectual to salvation? The teacher answers, that the six Darsanas are at variance in their doctrines: as in the Vedanta system are found arguments against the *Pradhána* (or eternal matter) of the Sankhya, and the *Paramánus* (or eternal atoms) of the Vaiseshika, systems. The pupil asks for an account of these oppositions in doctrine, and the teacher mentions that in the Vedanta, soul is said to be one, but in the Sankhya and Patanjala systems manifold: to prove which, quotations are given. Further, that in the Vedanta, the Supreme Being is maintained to be both the efficient, and material cause of the universe, whereas in the Sankhya (as above stated) *matter*,* and in the Vaiseshika, atoms are considered the original sources of the material world. Such being the case, the teacher adds, it is hard to know which to follow. The pupil rejoins that the Vedanta, being conformable to the Veda, is considered the highest authority, and that if any exception is taken to its doctrine, cause should be shown for doing so. The teacher then objects to the Pantheism of the Vedanta, and to the tenet of the absorption of the souls of men into the Divine essence; the identity of a spiritual and unchangeable Being with brute matter, or the evolution of the latter from the former as its material cause, being inconceivable. The pupil proceeds to ask whether, then, eternal matter or atoms are to be considered the source of the world. To this it is answered that the Deity alone existed from all eternity, and created the world from nothing; that had there been any other eternal substance, God would not have been unfettered and omnipotent. The pupil next asks if the soul of man is not a portion of the Supreme Spirit. The answer is, that the human soul does not possess the omniscience and purity which

* In the Bhagavad Gita, too, Adhyaya. 13. vv. 19, 20, the eternity of both *Purusha* and *Prakriti* (Spirit and Matter) is asserted.

reside *unchangeably* in the Deity; who must, however, if men's souls were portions of Him, be subject to ignorance and passion, which is impossible. That the human soul is finite and had a beginning, though it will never die. The knowledge conveyed in the Vedanta, it is concluded, is not true, nor saving. Nor can any mere knowledge, it is argued, without practice, be the cause of salvation. Theological knowledge, it is further asserted, often issues in nothing but increase of pride; particularly such knowledge as that conveyed in the Vedanta, which instead of teaching man his weakness, identifies him with the Deity, and must therefore tend to destroy all piety. It is further explained that as knowledge cannot, so neither can works secure salvation; since men are sinners and deserve punishment, not reward; and cannot expiate bad, by supererogatory good, deeds. The true way of salvation described in section fifth is again referred to. Salvation by absorption, according to the Vedanta, is next objected to, as implying a change in the Divine essence, and a destruction of the absorbed soul's individuality. The true salvation, as unfolded in section fifth, is here adverted to. The pupil next asks what his teacher thinks of the doctrine that the world is an illusion, and life a dream-like condition. It is replied on the authority of Mr. Colebrooke* and Professor Wilson† that this is not the old doctrine of the Vedanta, but a modern invention, and therefore not to be received by the followers of the Sastras. That moreover the doctrine is contrary to reason, and the evidence of the senses: and that we must not assert that God deludes us. The Divine skill displayed in the external world is urged as another argument against its being illusory. The pupil asks if salvation will be attained by being released from the body, or without such separation. The reply is, that salvation is liberation from sin, not from the body, pain springing from the former, not the latter: that if souls only when severed from the body obtain salvation, then *men*, as such, are not saved; whereas the true doctrine is, that incarnate men will attain salvation; that every creature of God is capable of perfection according to its own nature, and man's nature is one compounded of soul and body; that this connexion will subsist eternally; and that there is no impurity inherent in body as such, sin only being the cause of pollution. The pupil asks how the connexion of body and soul is eternal, since death severs them; and is informed that a re-union will be effected. The pupil observing that his teacher has told him nothing about our former births, is apprized that

* Essays, vol. I. page 377, on the Vedanta.

† Sankhya Karika, with translation and commentary, page 32.

the latter does not hold the doctrine of transmigration of souls, but believes only one birth, one death, and "after that the judgment." The pupil asks how, then, pain and inequality of conditions are accounted for. The answer is, that pain is caused by the sins of the present birth, and is both a punishment, and a preventive of transgression; and that inequality of conditions arises from the will of God, who distributes his gifts according to his good pleasure. The pupil next inquires whether, in this vain and uncertain world, where the soul is unsatisfied with even the choicest objects of sense, asceticism is not to be recommended. Acknowledging the unsatisfying character of worldly blessings, the teacher still objects to the abandonment of them, since God can make nothing in vain, and has created for our good both objects of sense, and desires which stimulate to action. The pupil asks whether the passions which hurry men into sin, should not be subdued. He is informed that they ought; but that we should not attempt to extirpate them, since they are needful to incite us to action, to ensure the preservation of our life and welfare; and to urge us to that labour which God has made the means of our improvement; and that the wisdom of God is apparent in this. It is further urged that men are formed for society, and therefore should not desert it; but continue to exercise the paternal, filial, brotherly, and other virtuous affections; that virtue does not lie in austerity, but in constant piety and active exertion; that all men may please God in their own spheres; the rich by retaining their property and using it with moderation, and as the gift of God, applying it to relieve the afflicted. The pupil asks if asceticism does not indicate magnanimity. The reply is, that true magnanimity is to be ascribed to those who bear with patience calamities *which they feel,* from resignation to the will of God; but that the conduct of him who disregards the world, though it may be magnanimous, is yet chargeable with error.

In conclusion, the pupil states that he has listened to the whole argument, in which there has been much that was new to him, but which he has generally approved: and he promises carefully to reflect on the subject, trusting that God will guide him in the right way. He regrets, however, that his teacher should not approve the Sastras he has honoured from his youth up. His teacher answers, that he has been pained to express his disapprobation of the Sastras, as contention is unpleasing to him, and the learning, acuteness, poetical power, grammatical science, and many good qualities of the learned men of

India are worthy of applause. But he conceives that those who are in possession of the truth are bound to instruct those who are in error; and that therefore he has stated clearly that the Hindu Sastras should be abandoned. And he repeats that religious belief is not a matter of indifference, truth leading to felicity and virtue, while error causes men to wander in misery, or stumble in the darkness of sin. Religion, he continues, is the most important of concerns. A mere belief in God is not sufficient to induce men to forsake sweet sin; but the holiness of God must be pondered, and his intimate knowledge of secrets of our hearts now, and the judgment to come, be ever kept in mind. He is admonished to reflect how we who have been guilty of sins innumerable can then escape; and to seek now in this present life for the method of deliverance. The Son of God, it is once more declared, descended from heaven to save us, and all who forsake sin and believe in Him shall be pardoned in that awful day.

J. M.

श्रीपित्रे पुत्राय च सदात्मने च नमः ॥

——0000——

॥ शिष्य उवाच ॥

संसारेऽतीव बाहुल्यं धर्माणां विद्यते गुरो ।
विरुद्धमतयुक्तानां भिन्नानां चापि रीतिषु ॥१॥
तदन्योन्यविपर्य्यायाच्छङ्का मे जायते हृदि ।
समस्ताःस्युर्यथार्थास्ते नवेति प्रोच्यतामतः ॥२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

त्वया यद्विषये प्रश्नः क्रियते पारमार्थिकः ।
सर्वैस्तद् यत्नतो ध्येयं स्वकीयकुशलेच्छुभिः ॥३॥
मा वादीन्मानवः कश्चिदविचार्य्य मतं स्वकं ।
मया य आश्रितः पन्थाः स तथ्यः सुतरामिति ॥४॥
यथा हि परमार्थस्य विषये न भवेद् भ्रमः ।
तथाऽवधीयतां मर्त्यैरत्र यत्नो ह्यपेक्ष्यते ॥५॥
बुद्धिः संसारकार्य्येषु मानुषी भ्राम्यते यथा ।
मतानां विषये तद्वद्भ्रान्तेः सम्भावना भवेत् ॥६॥
अयुक्तोपाययोगाद्यैर्धनादीष्टार्जने भ्रमैः ।
कदाचिद् भवति यर्थश्चतुराणामपि भ्रमः ॥७॥
यथवर्थाद्यर्थिनां तद्वत् परमार्थैषिणामपि ।
कदापि स्यान्मतिभ्रान्तिरिति संभवति ध्रुवं ॥८॥

अस्मिन् हि परमार्थस्य दुर्ज्ञेये विषये गुरौ ।
अनेके हेतवो भान्ति मर्त्यानां भ्रान्तिकारिणः ॥ ९॥
मतिर्हि तनुरस्माकं विद्ययापि परिष्कृता ।
कर्षन्त्युत्पथं रागाः सुविचारं हरंति नः ॥ १०॥
अतीव दुर्गमं सत्यमिति ज्ञातं तदर्थिभिः ।
भ्रान्तिस्तु सुगमा मुग्धैर्गम्यते बहुरूपिका ॥ ११॥
अनिष्टं चास्ति मर्त्यानां सत्यमिष्टनिषेधकं ।
ईप्सिता तु मतभ्रान्तिः कामादीष्टानिषेधिका ॥ १२॥
अनिष्टं सन्मतं तस्मान् निराकृत्य जडा नराः ।
प्रियां मिथ्यामतिं भूयो भजन्तीष्टानुरोधिनीं ॥ १३॥
नरो लोभान्वितः कोऽपि यथा चौर्य्यचिकीर्षुकः ॥
न कोऽपि मोषणे दोष इति शृण्वन् गुरूदितं ॥ १४॥
अभीष्टाद् वचनात् तस्माद् दृढं हृष्यति सार्थकात् ।
गुरुश्चेत्तु निषिद्ध्येत्तर्हि द्रुह्यति रोषितः ॥ १५॥
शास्त्राणि प्रायशस्तद्वत् स्वस्वरागैर्वशीकृताः । [विशेषकं॥
निराकुर्वन्ति कामादिविरोधीनि नृणां गणाः ॥ १६॥ त्रिभि
पुनर्मिथ्यामतेः सङ्गादाश्रितायाः कुशिक्षया ।
आबाल्याद् भूयसां नृणां सुविचारो विनश्यति ॥ १७॥
यतोऽनुषज्जते यस्मिन् आबाल्याद् विषये मनः ।
दृढे नालिंगति प्रेम्णा सहसा च न वर्ज्जति ॥ १८॥
इत्यादिहेतुभिः शिष्य विवेकप्रतिबन्धकैः ।
भ्राम्यन्ते मानुषा भूयः परमार्थस्य मार्गणे ॥ १९॥

तथाच भ्रान्तिहेतूनां बाहुल्यात् कानिचिद्भुवि ।
स्युर्मतान्ययथार्थानीत्यत्र शंकास्पदं दृढं ॥२०॥
अन्यच्च भिन्नरूपत्वान् मतानां लोकवर्तिनां ।
तन्मध्ये केषुचिद् भ्रान्तेः कुर्य्युः संभावनां बुधाः ॥२१॥
मतानां हि भवेद् येषां वैपरीत्यं परस्परं ।
तेषां सकृत् समस्तानां याथार्थ्यं संभवेत्कथं ॥२२॥
तस्माच्च भ्रान्तिबाहुल्याद् भूत्वा सावहिता बुधाः ।
अर्हन्ति सुविचारेण मतं स्वीयं परीक्षितुं ॥२३॥
यावन्तो विविधा ज्ञानविषयाः सन्ति तावतां ।
गरिष्ठं विद्यते शिष्य परमार्थविचारणं ॥२४॥
न्यायं हि त्याजयन् प्राय उत्पथं च नयन् नरान् ।
श्रेयो नः प्रतिबध्नातीहामुत्रापि मतभ्रमः ॥२५॥

॥ शिष्य उवाच ॥

कथं प्रजायतेऽनिष्टं मतभ्रान्तेरिदं फलं ।
मनुष्याः स्वस्वधर्मैः किं न प्रयान्ति परां गतिं ॥२६॥

॥ गुरुरुवाच ॥

न धर्मैः सकलैः शिष्य श्रेयोऽभीष्टमवाप्यते ।
प्रत्युतासन्मतैर्मर्त्या भ्रामिता यान्ति दुर्गतिं ॥२७॥
मताद्धि जायते कर्म द्रुममूलात् फलादिवत् ।
मतं च कस्यचिद् यादृक् तादृशं चरितं भवेत् ॥२८॥

असन्तं यो॰न्वियाद् धर्ममसत्कर्मोपदेशकं ।
भवेयुस्तत्क्रिया निन्द्या कुमतस्यानुरूपिकाः ॥२९॥
सद्धर्मं त्वनुगच्छेद् य आदेष्टारं सुकर्मणां ।
प्रशंस्याः स्युः क्रियास्तस्य सन्मतस्यानुसारतः ॥३०॥
यादृक् तु कस्यचित् कर्म तस्य तादृग् भवेद् गतिः ।
गच्छेयुः साधवः श्रेयो दुर्गतिं तु कुकर्मकाः ॥३१॥
मतेभ्यः केन रूपेण जायन्ते विविधाः क्रियाः ।
तत्ते॰हं स्पष्टयिष्यामि दृष्टान्तेन प्रकाशयन् ॥३२॥
बालाः प्रायो॰नुकुर्वन्ति स्वपित्राचरिताः क्रियाः ।
भयेन चाथवा प्रेम्णा तदाज्ञाः पालयन्ति ह ॥३३॥
अतो॰सत्पितृका बालाः स्वपितुर्दुष्क्रियाः सदा ।
पश्यन्तः कुर्वते भ्रान्ता अनुरूपाः क्रियाः स्वयं ॥३४॥
धन्यास्तु शिशवो ये ये सत्पितुः प्रभवन्ति ते ।
विद्यन्ते प्रायशो भद्राः पितृकर्मानुकारिणः ॥३५॥
प्रमाणं स्वपितुर्यद्वद् बालः प्रायो॰नुगच्छति ।
तथा॰॰ज्ञाः स्वस्वशास्त्रोक्ता आद्रियन्ते नरा अपि ॥३६॥
यतो बाला यथा स्वीयं शास्तारं पितरं विदुः ।
नरास्तथैव शास्तारं निजं मन्यन्त ईश्वरं ॥३७॥
तस्मात् केनापि शास्त्रेण वर्ण्यते यादृगीश्वरः ।
भवेयुस्तादृशाः प्रायस्तच्छास्त्रस्यानुयायिनः ॥३८॥
यच्छास्त्रे ईश्वरः पुण्यः पापाप्रीतिकरो॰पि च ।
न्यायेन नृद्रुहां दण्डविधायी चेति वर्ण्यते ॥३९॥

तच्छास्त्रस्यानुगा ये ये याथार्थ्येन भवन्ति ते ।
विभोः प्रसन्नतार्थाय भवेयुः किल्विषत्यजः ॥४०॥ युग्मं ॥
शास्त्रेषु त्वीश्वरो येषु मानुषाद्धूडपेक्षकः ।
स्वयं च दुर्गुणो भ्रान्तैः शास्त्रकारैर्निरूप्यते ॥४१॥
तच्छास्त्रसेवका मत्वा दुर्गुणस्थितिमीश्वरे ।
अत्रस्ताः परलोकात् किं नाचरेयुरसत्क्रियाः ॥४२॥ युग्मं ॥
तस्माच्च भिन्नशास्त्राणामीदृग्भिन्नफलत्वतः ।
अभीष्टफलदं शास्त्रं ग्राह्यं हेयं च दुष्फलं ॥४३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

बुधैरसन्मतं त्याज्यं ग्राह्यं श्रेयस्ततो मतं ।
इत्युक्तं भवता शंका त्वत्र मद्धृदि जायते ॥४४॥
त्यजन् स्वं पैतृकं धर्मं परकीयं तथाश्रयन् ।
श्रेयांसमपि पैत्रात् स्वात् किन्न दुष्यति मानवः ॥४५॥

॥ गुरुरुवाच ॥

योऽध्वा पितृगतस्तत्र रुचिर्नास्ति विचार्य्य मे ।
परंतु स मया गम्य इत्थं मन्तुं न युज्यते ॥४६॥
अदृष्टे सत्पथे भ्रान्ता ध्वान्तेनेव समावृताः ।
कुमार्गे पितरो याता इत्थं चेत्कोऽपि मन्यते ॥४७॥
तदा स ज्ञातसन्मार्गः सत्प्रकाशावभासनात् ।
किं पैत्रं नार्हति त्यक्तुं मार्गं गन्तुं च सत्पथं ॥४८॥ युग्मं ॥

पितॄणां यादृगासीद्‌धीर्न्यायान्यायविवेकिनी ।
इदानीं तादृगस्माकमीश्वरेण न्यधीयत ॥४९॥
स्वतंत्रा विहिता बुद्धिर्विचाराय तु या नृणां ।
तया विवेक्तुमर्हन्ति सदसत् ते यथामति ॥५०॥
न कोऽपि पैतृकं धर्मं नरो हेतुं विना त्यजेत् ।
चाञ्चल्यमविचारश्च मूर्खलक्ष्म हि विद्यते ॥५१॥
अयुक्तं संप्रदायं तु स्वस्यानिष्टं य आचरेत् ।
नीत्यर्थमीशदत्तां स विफलीकुरुते धियं ॥५२॥
यस्त्वभिप्रायमीशस्य न कुर्य्यात् सफलं जनः ।
ईशेच्छाया विरोधात् स दण्डमर्हति दोषवान् ॥५३॥
यःसत्यं सुविचारेण विनिश्चीय मतं नरः ।
अन्वेति स्थिरसङ्कल्पो वास्तवः सोऽस्ति पंडितः ॥५४॥
सत्यं यस्तु विनिश्चीय स्वार्थित्वान् नानुगच्छति ।
स यातीहात्मनो निन्दां प्रेत्य दण्डं च यास्यति ॥५५॥

इति मतपरीक्षायां मतपरीक्षणौचित्यं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

—ooo—

॥ शिष्य उवाच ॥

बाहुल्यं भ्रमहेतूनां शृण्वतो मे मतिर्गुरो ।
निराशा सत्यदौर्गम्यात् तल्लिप्संत्यपि सीदति ॥१॥
यथा करोमि निःशंकः सत्यासत्यविवेचनां ।
विमूढं मां तथा न्याय्यं तर्कोपायमुपादिश ॥२॥

सत्यात्म किंविधैश्चिह्नैर्मतं स्पष्टैर्विशिष्यते ।
असत्यं चैव कीदृग्भिर्लक्षणैः परिचीयते ॥३॥

॥ गुरूरुवाच ॥

विवेक्तुं येन शक्यंते सत्यासत्यमतानि तं ।
तर्कं वच्मि तदादौ तु कार्यमीश्वरवर्णनं ॥४॥
ईशस्य ज्ञायते सत्वं द्युभूम्यादिकसत्वतः ।
नहि कार्योद्भवः क्वापि संभवेत् कारणाद् विना ॥५॥
तस्माच्च प्रस्तरं दृष्ट्वा बुद्धिमान् पतितं पथि ।
तत्स्थाने संस्थितिं तस्याकारणां न वदेत् क्वचित् ॥६॥
विशेषकर्मसिद्ध्यर्थं कृतं वस्तु तु भाति यत् ।
कस्यापि तत्कृतौ चेष्टां तर्कयेयुः समे जनाः ॥७॥
लिपिं हि पतितां भूमौ पश्येन्मूर्खोऽपि चेन्नरः ।
अनुमानं तदा कुर्य्यात् केनचिल्लिखितेति सः ॥८॥
यतः स्पष्टाक्षरश्रेणी सार्थशब्दक्रमोऽपि च ।
श्रेणित्वं सार्थकत्वञ्चेयात्कथं लेखकाद्विना ॥९॥
येऽविचाराक्षिणा मूर्खा पश्यंति भूमिमण्डलं ।
लिङ्गानि नावगच्छन्ति कर्तृदेष्टृणि तत्र ते ॥१०॥
विवेकचक्षुषा ये तु निरीक्षन्ते भुवं बुधाः ।
सर्वत्र तेऽङ्कितामाहुरैशकौशललक्ष्मभिः ॥११॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च निर्माणे च शरीरिणां ।
प्रमाणसंचयः स्पष्टो दृश्यते स्रष्टृसूचकः ॥१२॥

वृहद् यंत्रं सुकर्म्मण्यं बहुलावयवान्वितं ।
तत्कर्तृशिल्पिनो दाक्ष्यं यथा दर्शयति स्फुटं ॥१३॥
विशाला वसुधा तद्वत् सरिदब्ध्यद्रिसंयुता ।
तत्कर्त्तुरीश्वरस्यातिधीमत्तां सूचयत्यलं ॥१४॥ युग्मं ॥
सिद्धै हि स्वस्वकार्य्याणां यथा कार्य्यं विनिर्मिताः ।
पदार्था विविधा भान्ति कर्तृचेष्टाप्रकाशकाः ॥१५॥
असङ्ख्यप्राणिनान्धात्री पात्री चैव निरन्तरा ।
तत्सर्वाभीष्टमन्नादि वाच्योपायैः प्रसौति भूः ॥१६॥
कृष्टाऽपि मृत्तिका शस्यं वृष्ट्यभावे न सूयते ।
यतस्तु जन्यते वृष्टिः स उपायो विचार्य्यतां ॥१७॥
उत्तिष्ठत्यब्धितो वाष्पः सूर्यतापेन नित्यशः ।
तद्वाष्पसंगजाब्दाश्चोह्यन्ते सर्वत्र वायुना ॥१८॥
शैषे च विन्दुतां गत्वा लघुर्वाष्पो घनस्थितः ।
गुरुत्वाच्च पतित्वाऽधो वसुधामभिषिञ्चति ॥१९॥
न वृष्टिमात्रतस्त्वेति फलवत्त्वं वसुंधरा ।
विशेषत्वागमस्तत्र सौरतापोऽप्यपक्ष्यते ॥२०॥
मृत्स्नावृष्ट्यैनतापर्त्तुपरिवर्त्तनरूपकाः ।
उपाया वीजवृद्ध्यर्थं व्यधीयन्तेश्वरेण ह ॥२१॥
पुनः क्रमेण शस्यस्य क्षुद्राद् वीजात् समुद्भवः ।
बुधैर्ध्येयः फलानां च वृद्धिर्बहुगुणीकृतः ॥२२॥
इत्यादिकाद्भुतोपायैरभिप्रेतार्थसाधकैः ।
नरादिपुष्टये चेष्टा हीश्वरस्यावगम्यते ॥२३॥

न त्वन्नोत्पत्तिमात्रेण सिध्यति प्राणिपोषणं ।
किन्त्वन्नोपाययोगो ऽपि प्राणिवर्ग्गैरपेक्ष्यते ॥२४॥
अतो ऽन्नचर्वणार्थाय दन्तश्रेणीद्वयं कृतं ।
ततश्चामाशये जीर्णं तनुं पोषति भोजनं ॥२५॥
मर्त्याश्च येन काङ्क्षेयुरन्नं जीवनपालकं ।
तस्मात् स विदधौ भोज्ये स्वादमीशो दयामयः ॥२६॥
यदा यदा च देहस्य पुष्टये ऽन्नमपेक्ष्यते ।
तदा क्षुधोदिता मर्त्या अनुकामा भवंति ह ॥२७॥
क्षुधा तु विहिता चेन्न भुक्तिकालप्रबोधिका ।
नश्येयुर्बहवो मर्त्या भुक्त्यभावान् न संशयः ॥२८॥
अशक्यः प्राणिनां जीवः खाद्याभावे प्रतीयते ।
तथैवान्नेन पोष्याणामभावे ऽन्नस्य किं फलं ॥२९॥
अन्ने तत्पोष्यजंतूनां च गणे तूभये स्थिते ।
तयोः परस्परापेक्षा विहितेशेन दृश्यते ॥३०॥
पुनश्च नृशरीरस्य सम्पन्नत्वं विचार्य्यतां ।
अङ्गानाञ्चाद्भुता सन्धिः स्वस्वस्थाने च संस्थितिः॥३१॥
यस्य ह्यवयवस्यास्थि यत्र यत्र प्रयोजनं ।
तत्रैव संस्थितः सम्यक् स्वकार्य्याय स कल्पते ॥३२॥
अवश्यकार्य्यसिद्ध्यर्थमतियुक्त्या कृतौ करौ ।
विचित्रोपाययोगश्च तन्निर्माणे प्रकाशते ॥३३॥
ताभ्यां हि ग्रन्थियुक्तत्वाद् विश्वक् च परिवर्त्तनात् ।
वस्तूनां साध्यते सुष्ठु ग्रहणोत्थापनादिकं ॥३४॥

कार्य्याणि बलसाध्यानि दाक्ष्यसाध्यक्रियास्तथा ।
संपाद्यन्तेऽपि पाणिभ्यां तद्बलात् सौक्ष्म्यतोऽपि च ॥ ३५ ॥
अन्ये चावयवास्तद्वदामूर्द्धचरणावधि ।
स्वस्थाने स्थापिता भान्ति सार्थकाः कार्य्यसिद्धये ॥ ३६ ॥
विशेषाद् ध्यायतां मूर्द्धा सुन्दराननसंयुतः ।
शुभे च लोचने तत्र स्थिते शब्दग्रहौ तथा ॥ ३७ ॥
समन्ताच्चक्षुषोर्दिग्भ्यां योऽवगच्छति निर्मितिं ।
उपायान् विहितांस्तत्र ध्यायन् याति सविस्मयं ॥ ३८ ॥
यथा सौरांशवः सूक्ष्माः प्रविशेयुर्दृगन्तरे ।
तथाऽक्षिपटलानीशः काचस्वच्छानि सृष्टवान् ॥ ३९ ॥
प्रविश्यैनांशवो नेत्रे चतुर्दिग्भ्यः समागताः ।
पदार्थप्रतिविम्बानि लिखन्तीव तदन्तरे ॥ ४० ॥
अहो किमद्भुतं चक्षूरूपपत्रे तनीयसि ।
महद् भूमण्डलं खं च लोच्यते लिखितं यथा ॥ ४१ ॥
चित्रेण कौशलेनापि गुप्ते भ्रूपुटपक्ष्मभिः ।
सूक्ष्मेऽपि तिष्ठतो नेत्रेऽक्षीणे कर्मक्षमेऽपि च ॥ ४२ ॥
भ्रातृत्वरूपसम्बन्धो नृणां भाति परस्परं ।
मिथश्च संगतिं सर्वे चिकीर्षन्ति स्वभावतः ॥ ४३ ॥
मूकाश्चेदभविष्यंस्तु वधिराश्च नराः समे ।
आलापस्य स्पृहा तेषामभविष्यत्तदाऽफला ॥ ४४ ॥
तालुजिह्वादिकद्वारोच्चारणक्षमतां तु नः ।
विधाय श्रवणं चेशः संगतिं सफलां व्यधात् ॥ ४५ ॥

पुनश्च वदने प्रायो दृश्यन्ते दर्पणे यथा ।
स्वान्तस्य विविधा भावास्तावच्चापि मनोगतं ॥४६॥
अत्रापि नो विनोदाय चेष्टेशस्य प्रकाशते ।
कः स्यात्परस्परालापे भावदृष्टेर्विना रसः ॥४७॥
मुखाच्चेदश्मतुल्याद् वाग् वक्तृभावाप्रकाशकात् ।
सार्थाऽपि निःसरेत् कःस्याद् विनोदस्तर्हि जल्पने ॥४८
ये नाना विषया नित्यं वर्त्तन्ते नेत्रगोचराः ।
ग्लायत्यस्माकमाश्चर्य्यबोधस्तेष्वद्भुतेष्वपि ॥४९॥
धीराः स्वपरितः स्थानां वस्तूनां तु विचारणात् ।
सर्वत्रेशस्य चेष्टाया दिव्यलिंगान्यवाप्नुयुः ॥५०॥
ईश्वरोऽस्तीति सर्वत्र भुवि स्वीक्रियते नरैः ।
स्वल्पैश्च केवलं भ्रान्तैः स नास्तीति मृषोच्यते ॥५१॥
मयोक्तं साम्प्रतं तस्य कर्मणां वर्णनं तु यत् ।
तेन किञ्चित्प्रकाशंते परमास्तस्य सद्गुणाः ॥५२॥
योऽस्राक्षीद्वसुधामेतां सेयत्स्थावरजंगमां ।
कोऽनन्तं तस्य माहात्म्यमवगन्तुं क्षमो भवेत् ॥५३॥
दिव्यानि संहताङ्गानि नरादीनां वपूंषि यः ।
ससर्जीत्यन्तसौक्ष्म्येण तस्य कौशलमद्भुतं ॥५४॥
सर्वेषु यो व्यधाज्जीवमिन्द्रियाणि च देहिषु ।
को वक्तुं शक्नुयात् सम्यक् तस्यापारं पराक्रमं ॥५५॥
विचारबोधसम्पन्नां गूढविद्यावगामिनीं ।
नृबुद्धिं यो व्यधात् तस्य परमा सर्व्वविच्च धीः ॥५६॥

कृतघ्नेभ्योऽपि मर्त्येभ्यो विविधानि सुखानि यः ।
ददाति स्वेच्छयाऽजस्रं दयासिंधुः स विद्यते ॥५७॥
ईशेन शासितस्यैवं संसारस्य क्रमं बुधाः ।
विचार्य्य तत्र तन्न्यायं निश्चिन्वंति प्रदर्शितं ॥५८॥
यतः स्रष्टा स मर्त्यानां हृत्सु तेषां समार्पयत् ।
सर्वेषामुत्तमां शक्तिं पुण्यपापविवेकिनीं ॥५९॥
धन्यास्तदाज्ञया नीताः सत्कर्माण्याचरंति ये ।
स्थिरस्तद्धृत्सु संतोषः स्वादुस्तिष्ठति नित्यशः ॥६०॥
पापास्तु स्वीयहृद्वाणीप्रोक्तादेशावमानिनः ।
त्रस्यन्ति निन्दनात् तस्यास्ताडिता मनसोऽन्तरे ॥६१॥
अतो विवेचनाशक्तिं यः पुण्यस्याद्भुतस्य नः ।
स्वान्तेषु निदधौ कर्त्ता साध्वाचाराय चोदयन् ॥६२॥
सौष्ठवं यश्च पुण्यस्य तथा पापस्य दौष्ठवं ।
हृदन्तःस्थितया वाण्या स्फुटवाचा ह्यशिक्षयत् ॥६३॥
कथन्नात्यन्तपुण्यःस्यात् स स्वयं परमेश्वरः ।
प्रसन्नः सुक्रियाभिश्च पापाप्रीतिकरोऽपि च ॥६४॥

॥ त्रिभिर्विशेषकं ॥

पुनः संसारशास्तारो विधानेनैश्वरेण च ।
भद्राणां कुर्वते रक्षां दण्डार्हाणां च दण्डनं ॥६५॥
राजानश्च दुरात्मानस्त्यक्तधर्मा भवंति ये ।
विचारो धर्मतः कार्य्य इति तेऽपि विदन्ति ह ॥६६॥

अतो यः स्वीयदासानां द्वारा शासितृभूभुजां ।
करोतीहापि संसारे दृढं दण्डं कुकर्मणां ॥६७॥
सोऽशेषजगतां शास्ता सर्वनृस्वान्तमर्मवित् ।
किं न्यायेनेश्वरोऽमुत्र नाघदण्डं विधास्यति॥६८॥युग्मं॥
सर्वव्यापीश्वरोऽस्तीति मतं सर्वैर्विचारिभिः ।
परन्तु सर्वसृष्टेभ्यः स भिन्नोऽस्ति समन्ततः ॥६९॥
आत्मभ्यो हि मनुष्याणां पदार्थेभ्यश्च सर्वतः ।
भिन्नः सन्नीश्वरो भिन्नस्तथा तिष्ठति संततं ॥७०॥
न तस्मिन्नीश्वरेऽनन्तेऽनादौ नित्येऽविकारिणि ।
सिद्धानामपि मर्त्यानां लयः शक्यः कदाचन ॥७१॥
इत्यादीन् सद्गुणान् शिष्य विजानीहीश्वरे स्थितान् ।
यथार्हं तु स्तवं तस्य कुर्य्याद् वाङ्मानुषी कथं ॥७२॥
अत्यन्तं यस्य माहात्म्यमवगंतुं न शक्नुमः ।
तमर्च्यमीश्वरं भीत्या श्रद्धया चाद्रियामहे ॥७३॥

इति मतपरीक्षायामीश्वरगुणवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

—000—

॥ शिष्य उवाच ॥

ईशोऽस्ति सर्वतः सिद्धः परमैः संयुतो गुणैः ।
विश्वस्रष्टा जगच्छास्ता सर्वभूतार्चनार्हकः ॥१॥
इति प्रायोऽखिला मर्त्याः संमन्यन्ते भुवि स्थिताः ।
नानाप्रमाणसिद्धं च मतमेतत् प्रतीयते ॥२॥
किन्तु स्वया धिया मर्त्या ज्ञानं गन्तुमिदं परं ।
न्याय्यं च कर्तुमीशस्याराधनं शक्नुवंति किं ॥३॥
किम्वाऽत्र विषये नीतिरैश्वरी किमपेक्ष्यते ।
अस्माकमुपदेशाय गुरो मां ज्ञापय स्फुटं ॥४॥

॥ गुरूवाच ॥

प्रत्यक्षैर्वस्तुभिः सत्वमीश्वरस्य सगौरवं ।
अदृश्यस्यापि निश्चेतुं शक्नुवंति नराः स्वयं ॥५॥
प्रायस्तु परमेशस्य न्याय्यं त्यक्त्वाऽर्चनं नराः ।
भ्रान्ताः सानिष्टरीतीनि कुमतानि समाश्रयन् ॥६॥
तावदीशीयवृत्तान्तं प्रत्नमाधुनिकं च यः ।
वेत्ति याप्तां स जानाति प्रायो मिथ्यामतैर्भुवं ॥७॥
भूयो हि सत्वमीशस्य महिमानं च शास्त्रिणः ।
विस्मृत्यानर्ह्यरूपाणि तस्य प्राकल्पयन् विभोः ॥८॥
तत्तद्रूपानुकूलाश्च पूजारीतीर्विधाय ते ।
काश्चित्तु शावरा मौढ्याद् देवार्चायां समाचरन् ॥९॥
मतानां भ्रष्टरीतीनामीदृशामनुयायिनः ।
यां पूजामनुतिष्ठन्तीश्वरस्यात्यप्रियाऽस्ति सा ॥१०॥

असद्भिरीदृशैः प्रायः संसारो व्याप्यते मतैः ।
ततश्चाद्वस्सु मज्जन्ति तन्नष्टमतानुगाः ॥११॥
इत्यस्मादैशसाहाय्यमत्यावश्यं प्रतीयते ।
सन्मार्गस्योपदेशाय नृणां चोद्धृतये भ्रमात् ॥१२॥
ये च स्वस्या धियः शक्त्या परमार्थममार्गयन् ।
विद्वांसो भिन्नदेशीया न ययुस्ते ऽपि निश्चयं ॥१३॥
मतान्यन्योन्यभिन्नानि तेषां यो हि विचारयेत् ।
रुचिं स व्याकुलो नैति शंकाब्धौ तु निमज्जति ॥१४॥
तथाव भ्रान्तिमज्ज्ञानामश्मकाष्ठादिकार्चिनां ।
विचार्य्य पण्डितानां चानिश्चयं सत्पथार्थिनां ॥१५॥
नीतिं विनैश्वरीं नृणां दुर्लभो ऽस्त्येव सत्पथः ।
इत्येतामनुमां शिष्य तर्कयित्वा करोम्यहं ॥१६॥
भ्रान्तानां दुर्दशां नृणां करुणामीश्वरस्य च ।
ध्यात्वा श्रद्धालवो नीतिं प्रतीक्षन्ते ऽत ऐश्वरीं ॥१७॥
ईशः किमैहिकं श्रेय आशुक्षेयं प्रदाय नः ।
लाभाय परमार्थस्य नाध्वानं दर्शयेदिति ॥१८॥
प्रतीक्षां चैव सामान्यामैशनीत्यर्थिनामिमां ।
विज्ञाय कर्हिचिद् धूर्त्ता मूढान् प्रातारयञ्जनान् ॥१९॥
लोकान् भूयो हि देशेषु दक्षा भिन्नेषु वंचकाः ।
भ्रमं निन्युर्वयं नुन्ना ईश्वरेणेति वादिनः ॥२०॥
नाना च स्थापयामासुरैश्वरप्रेरणस्य ते ।
व्याजेन कल्पितान् धर्मानपुण्यानीश्वराप्रियान् ॥२१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

भूयः प्रावर्त्तयन् धर्मानैश्वरप्रेरणस्य वै ।
व्याजेन वंचकाः कुत्स्यानित्युक्तं भवता गुरो ॥२२॥
तद् व्याजध्यानतः किन्न संशयोऽत्र प्रजायते ।
असत्याः सकला एव धर्मा लोकगता इति ॥२३॥

॥ गुरुरुवाच ॥

न संशयास्पदं किञ्चिच्छिष्य मेऽत्र प्रतीयते ।
न मिथ्याधर्मबाहुल्यात् सच्छास्त्राभाव उह्यते ॥२४॥
प्रत्युताऽसत्यधर्माणां कृत्रिमाणां समुद्भवात् ।
शास्त्राणामीश्वरोक्तानां सम्भवोऽपि दृढीकृतः ॥२५॥
यद् यद्धि वस्तु संसारे गण्यते बहुमूल्यकं ।
तस्यानुरूपकं प्रायः कल्पयंत्यपरं नराः ॥२६॥
इत्याद्यात् तर्कतः शिष्य शास्त्रमीशः प्रदास्यति ।
अस्माकमुपदेशायेति प्रतीक्षितुमर्हति ॥२७॥

इति मतपरीक्षायामैश्वरनीत्यावश्यकता नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

विमूढान् ईश्वरो मर्त्यान् सत्यमार्गं नयेदिति ।
प्रतीक्षा विदुषां न्याय्या गुरो सा प्रतिभाति मे ॥१॥

बुद्धिं नो हि दयालुः स विधाय परमेश्वरः ।
तद्भ्रान्तेश्च प्रतीकारमपि किं नो न दर्शयेत् ॥२॥
परंतु वस्तुतः शास्त्रमुक्तवानीश्वरो न वा ।
अस्माकमुपदेशायेत्यधुना वक्तु मे भवान् ॥३॥

॥ गुरूरुवाच ॥

नराणामुपदेशाय परित्राणाय चेश्वरः ।
सच्छास्त्रं दत्तवान् शिष्य सुतरामिति मे मतिः ॥४॥
तस्य शास्त्रस्य वृत्तान्तं सतत्सर्वप्रमाणकं ।
मतेन सह तत्स्थेन पश्चाद्वक्ष्यामि विस्तरात् ॥५॥
आदौ त्वैशानि शास्त्राणि नरधीकल्पितानि च ।
चिह्नैर्यैः परिचीयेरन् तानि सामान्यतो ब्रुवे ॥६॥
मयीशेनार्पितं शास्त्रमिति वाङ्मात्रवक्तरि ।
प्रमाणादातरि त्वेव न कार्य्यः प्रत्ययः कृचित् ॥७॥
किन्त्वीशस्तत्वतो नृणां नीत्यै प्रेरितवानिमं ।
इत्यस्य निश्चयार्थाय प्रमाणं प्रष्टुमर्हति ॥८॥
प्रमाणं नहि दत्तं चेत्तर्हि शास्त्रप्रवर्त्तकः ।
मतं वक्त्यैश्वरं स्वं वेति विद्याम कथं वयं ॥९॥
दूतोऽहं प्रेरितो राज्ञा राजाज्ञावाहकोऽपि च ।
इत्युक्तिमात्रतो लोके विश्वास्यः को भवेन्नरः ॥१०॥
यावन्न शास्तिपत्रादिप्रमाणेन स भूभुजा ।
नुन्नो निश्चीयते तावत् तस्यादेश उपेक्ष्यते ॥११॥

तथैव नरशिक्षार्थं यं प्रचोदयतीश्वरः ।
स ऐशचिह्नधारी स्यादित्यर्हामः प्रतीक्षितुं ॥१२॥
आश्चर्य्यकर्मशक्तिस्तु स्थिता शास्त्रप्रवर्त्तके ।
शास्त्रस्य प्रथमं चिह्नमैश्वरस्य प्रतीयते ॥१३॥
नृशक्यसाध्यकर्माणि यो हि कर्त्तुं न शक्यति ।
स ऐशशास्त्रवागस्तीति प्रतीयुर्नराः कथं ॥१४॥
यस्मिंस्तु मानवे शक्तिरर्पिताऽस्त्यतिमानुषी ।
शास्त्रस्याप्यर्पणं तस्मिन् सम्भवेदिति तर्क्यते ॥१५॥
तस्माद् येच व्यशिष्यन्त पूर्वे शास्त्रप्रवर्त्तकाः ।
भविष्यद्वक्तृताऽऽद्याभिरतिमानुषशक्तिभिः ॥१६॥
ऐशं मर्त्योपदेशाय तेषु शास्त्रं समर्पितं ।
इति तत्तुसंस्थितैश्चिह्नैः सुस्फुटैः परिचीयते॥१७॥ युग्मं॥
आश्चर्य्यकर्मशक्त्युत्थप्रमाणासंयुतास्तु ये ।
प्रवर्त्तयंति शास्त्राणि तेषु कः प्रत्ययो भवेत् ॥१८॥

॥ शिष्य उवाच ॥

विनैशशास्त्रवक्तृभ्यः स प्रभावोऽतिमानुषः ।
अन्येष्वऽपि स्थितः स्यादित्यत्र शंकास्पदं न किं ॥१९॥

॥ गुरुरुवाच ॥

दयालुनेदृशी शक्तिरीश्वरेणातिमानुषी ।
सतां भ्रान्त्यै कदाचिन्न वञ्चकेषु समर्प्यते ॥२०॥

पुण्येशशास्त्रवक्तृभ्यः केवलेभ्यस्तु दीयते ।
सा शक्तिः शास्त्रसाध्यार्थमिति विश्वसिमो वयं ॥२१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

नृषु प्राक् केषु सा शक्तिः स्थिताऽसीदतिमानुषी ।
केषु नेति विनिश्चेतुं शक्नुयाम कथं वयं ॥२२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

प्राक्कालीनप्रबन्धानां विचारान्वितपाठतः ।
केष्वासीदद्भुता शक्तिः केषु नेति प्रतीयते ॥२३॥
प्राचीनग्रन्थपाठे तु सुविचारोऽप्यपेक्ष्यते ।
भूयस्सु हि प्रबन्धेषु वर्त्तन्ते कल्पिताः कथाः ॥२४॥
ये पठन्ति प्रबन्धांश्च सत्यासत्याविवेकिनः ।
ते सत्यैः सह वृत्तान्तैर्विश्वसंत्यनृतानपि ॥२५॥

॥ शिष्य उवाच ॥

पुरातनप्रबन्धस्थतथ्यातथ्यविवेचनं ।
क्रियते केन रूपेणेति गुरो मामुपादिश ॥२६॥

॥ गुरुरुवाच ॥

असंभवाःकथा येषु प्रबन्धेषु च संस्थिताः ।
तेषां सुसावधानेन परीक्षा कर्त्तुमर्हति ॥२७॥
न श्रूयन्ते न दृश्यन्ते कृता आधुनिकैर्नरैः ।
क्रियाः कुत्रापि लोकेऽस्मिन्नतिमानुषशक्तिजाः ॥२८॥

न क्वाप्याविष्कृतो देव इदानीं भूमिमंडले ।
भीमैर्विस्मापयत्यस्मान् स्वचमत्कारकर्मभिः ॥२९॥
तस्माच्च प्रत्नकालीना याः कीर्त्यन्तेऽद्भुताः क्रियाः ।
कृतास्तास्तत्वतः सर्वा नवेति प्रष्टुमर्हति ॥३०॥
या याः प्रमाणहीनाश्च प्रकीर्त्यन्तेऽद्भुतक्रियाः ।
प्रमाणाभावतः सर्वा अप्रत्येया भवंति ताः ॥३१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

लोके प्रादुष्कृतिर्भूता वस्तुतोऽद्भुतकर्मणां ।
इत्यस्य निश्चयार्थाय किं प्रमाणमपेक्ष्यते ॥३२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

विचार्य्य साक्षिणां साक्ष्यं प्रायस्तस्यानुसारतः ।
व्यवहारान् यथा सर्वे निर्णयन्त्यक्षदर्शकाः ॥३३॥
अत्रापि विषये तद्वदतिमानुषकर्मणां ।
प्रमाणं निश्चयार्थाय साक्ष्यरूपमपेक्ष्यते ॥३४॥ युग्मं॥
तस्माद् याः कीर्त्तिता लोके प्राक्तना अद्भुताः क्रियाः ।
ताः केषां साक्षिणां साक्षाद्क्रियंतेति पृच्छ्यतां ॥३५॥
तथैवाविष्कृतिस्तासां कस्मिन्नासीदनेहसि ।
कस्मिंश्च नीवृतीत्येषः प्रश्नः कार्य्यो विचारिभिः ॥३६॥
तासां च तत्क्षणाद् वार्त्ता पुस्तकेषु समार्प्यत ।
किम्वाऽतीते चिरे काले इत्यप्येतद् विचार्य्यतां ॥३७॥

॥ शिष्य उवाच॥

प्रमाणविषये यद् यत् संक्षेपाद् भवतोदितं।
गुरो मद्बोधनार्थं तद् विस्तरेण प्रपंचय ॥३८॥

॥ गुरूरुवाच ॥

यस्मिन् काले क्रिया काऽपि क्रियते तत्क्षणाद् यदि ।
तद्वार्त्ता नार्प्यते ग्रन्थे तर्हि स्यात् तत्स्मृतिः कथं॥३९॥
व्यतीते हि चिरे काले क्रियादृष्टृजनेषु च।
मृतेषु तत्क्रियावार्त्ता तथ्या विस्मर्यतेऽञ्जसा ॥४०॥
यदातु सा क्रिया प्रायो विस्मृताऽभूत् तदा यदि।
तद्वार्त्तां विस्तरात् कोपि जनो ग्रन्थे समर्पयेत् ॥४१॥
कथा तद्रचिता तर्हि न विश्वासार्हिका भवेत् ।
परन्तु कल्पितां सम्यक् तां मन्येरन् विचारिणः ॥४२॥यु
आदौ हि तत्क्रियावार्त्ता न ग्रन्थेषु समार्प्यत । [ग्मं
तद्द्रष्टारस्समस्ताश्च श्रोतारश्च मृतास्तथा ॥४३॥
एवं सत्यऽधुना तस्याः क्रियाया वर्णनं कथं ।
यथार्थं रचयेत् कोऽपीति शंका धीमतां भवेत् ॥४४॥
तस्माद् याः साक्षिणां साक्षान्नाक्रियंताऽद्भुताः क्रियाः ।
वार्त्ता च सकला यासामादौ ग्रन्थेषु नार्प्यत ॥४५॥
तास्ता अनिश्चिताः सम्यक् संशयार्हाश्च सर्वशः ।
प्रायश्च कल्पिता इत्थं निर्णयोऽस्तीह शिष्य मे ॥४६॥

॥ शिष्य उवाच ॥

चमत्कारिक्रियाणां याः प्रकीर्त्यन्तेऽनृताः कथाः ।
प्राक्काले किमभूत् तासां कल्पनेनेन प्रयोजनं ॥४७॥
कथाः कल्पयितारश्चानृताः प्रावर्त्तयन् यदा ।
कथं तर्हि निरास्यन् न तास्तदानींतना जनाः ॥४८॥

॥ गुरूरुवाच ॥

निसर्गादेव मर्त्यानां हृत्स्वीशस्य भयं स्थितं ।
स्वयं हि तद् व्यधादीशो नृन् श्रद्धायै प्रचोदयन् ॥४९॥
तस्माच्छ्रद्धालवः प्रायस्तेऽतिमानुषकर्मणां ।
वृत्तान्तमद्भुतं श्रुत्वा तत्र शंकां न कुर्वते ॥५०॥
विद्याहीनाश्च ये मर्त्या अज्ञानाश्च भवंति ते ।
चमत्कारक्रियाः प्रायो विश्वसंत्यपरीक्षिताः ॥५१॥
वृत्तांतांश्चेदृशा लोका आकर्ण्यासद्भुतानपि ।
मौढ्येन न निरस्यंति श्रद्दधाना विचेतसः ॥५२॥
आदौ तु केन रूपेण कथा उत्पेदिरेऽनृताः ।
किमर्थञ्चाप्यकल्प्यन्त तत् ते वक्ष्यामि सांप्रतं ॥५३॥
प्राक्काले ईश्वरस्यार्चा यथार्था प्राचलद् भुवि ।
पश्चात्तु मानुषा मौढ्यात् तां विचक्रुः क्रमात्क्रमात् ॥५४॥
रूपाणि मन्यमानाश्च बहुलानीश्वरस्य ते ।
भ्रमेण कल्पयामासुर्नाना देवानवास्तवान् ॥५५॥

अमीषां शास्त्रिणः श्लाघां प्रकुर्वाणा दिवौकसां ।
छलेनाकल्पयंस्तेषां चरित्राण्यद्भुतान्यपि ॥५६॥
यथा च देवताभक्तिरादरश्च पुरोधसां ।
वृद्धिं गच्छेत् तथा यत्नाद् दैवकर्माण्यकीर्त्तयन् ॥५७॥
तथा च क्रमशो मर्त्या अज्ञा दक्षैः प्रतारिताः ।
शेषे तैः कीर्त्तिताः सर्वा व्यश्वसन् कल्पिताः कथाः ॥५८॥
वीराणां ये चरित्राणि चात्युक्तिभिरवर्णयन् ।
प्राचीना मगधास्तेऽपि जनानभ्रामयन् परान् ॥५९॥
तत्प्रोक्तान् विश्वसद्भिर्हि काव्यरूपान् स्तवान् जनैः ।
दैवी पूर्वेषु शूरेषु स्थिता शक्तिर्मतोत्तरैः ॥६०॥
इत्युक्तेन प्रकारेण भ्रामिता बालिशा नराः ।
चमत्कारचरित्राणि व्यश्वसन्ननृतान्यपि ॥६१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

सत्या विश्वासयोग्याश्च के चमत्कारकर्मणां ।
वृत्तान्तास्तत् कथं विद्यामिति संप्रति कथ्यतां ॥६२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

कृता याः साक्षिणां साक्षात् साक्षिभिश्च परीक्षिताः ।
वार्त्ता च लिखिता यासां सद्यो लोके च कीर्त्तिता ॥६३॥
क्रियास्ता एव विश्वास्यास्तथ्याश्च प्रतिभान्ति मे ।
शक्तिश्च तादृशी येषां तेष्वैशं शास्त्रमर्पितं ॥६४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

चमत्कारक्रियाशक्तिः स्थिता शास्त्रप्रवर्तके ।
इत्येतदैशशास्त्रस्य चिन्हं बुद्धं मया गुरो ॥६५॥
अतो येनैश्वरं शास्त्रं यथार्थं परिचीयते ।
भवान् चिह्नान्तरं तन्मे व्याकरोतु समन्ततः ॥६६॥

॥ गुरूरुवाच ॥

सत्तेत्यैशस्य शास्त्रस्य चिन्हं ज्ञेयं द्वितीयकं ।
सत्ता न विद्यते यस्य नास्ति तच्छास्त्रमैश्वरं ॥६७॥
स्वयं हि सत्तमः शास्त्रं दद्यात् सत्तममीश्वरः ।
इत्येषा मेऽनुमा शिष्य सम्यङ् न्याय्या प्रतीयते ॥६८॥
परन्तु यस्य शास्त्रस्य पठनादनुभूयते ।
मूढत्वं शास्त्रकारस्य किंवा भ्रष्टस्वभावता ॥६९॥
तच्छास्त्रमैश्वरं नास्ति स्वयं मर्त्यैस्तु कल्पितं ।
इत्येव मन्तुमर्हन्ति कृत्स्ना ईश्वरपूजकाः ॥७०॥युग्मं॥
यतः सन् निर्मलः सम्यक् सर्वज्ञश्चेश्वरो नृषु ।
कथं मलान्वितं शास्त्रं मोघं वाऽपि समर्पयेत् ॥७१॥
परन्तु मानुषा भ्रष्टाः स्वभ्रष्टत्वानुरूपकं ।
कल्पयेयुरसच्छास्त्रमिति संभवति ध्रुवं ॥७२॥
तस्माच्च येषु शस्यंते कुकर्माणि दिवौकसां ।
वर्तन्ते येषु चानेकाः कामाग्न्युत्तेजिकाः कथाः ॥७३॥

मलश्च मानुषो येषु समन्तान्न निरूध्यते ।
शास्त्राणि तानि नैशानि नरकल्पनजानि तु ॥७४॥युग्मं॥
पुनर्यत्रेश्वरः शास्त्रे परमार्थ्योऽपवाद्यते ।
तच्छास्त्रं भ्रामकं सम्यङ् निराकुर्वन्तु साधवः ॥७५॥
सर्वज्ञः सत्तमोऽनन्तशक्तिकः परमेश्वरः ।
आत्मरूपः सुपुण्यश्चेति मन्यंते तदर्च्चकाः ॥७६॥
परन्त्वेतद्विरूद्धं चेत् तद्गुणानां निरूपणं ।
कस्मिन्नप्युच्यते शास्त्रे तर्ह्यसच्छास्त्रमेव तत् ॥७७॥
तथाच यानि शास्त्राणि न भवन्त्यमलानि वै ।
तान्यैश्वराणि मा विद्धि मर्त्यमौढ्योद्भवानि तु ॥७८॥

इति मतपरीक्षायामीश्वरप्रदत्तसन्मतलक्षणनिर्देशो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

विवेचनाय शास्त्राणां यद् गुरो लक्षणद्वयं ।
निर्दिष्टं भवता तन् मे सम्यङ् न्याय्यं प्रतीयते ॥१॥
शास्त्रप्रवर्त्तके शक्तिश्चेन्नाप्यैताऽतिमानुषी ।
तर्हीशशास्त्रवक्ता स इति विद्युर्नराः कथं ॥२॥
पुनश्च सत्तमः शास्त्रं यच्छेत् सत्तममीश्वरः ।
इत्यत्र साधवः शंकां क्वापि कर्त्तुं न शक्नुयुः ॥३॥

तस्मान्न संस्थितं यस्मिन् शास्त्रे तल्लक्षणद्वयं ।
तच्छास्त्रमैश्वरं नैव बुधैर्ज्ञेयं कदाचन ॥४॥
यस्मिंस्तु ज्ञायते शास्त्रे तच्चिह्नद्वयसंस्थितिः ।
तच्छास्त्रं सुतरामैशमिति न्याय्यानुमा गुरो ॥५॥
किमप्येतादृशं शास्त्रं तच्चिह्नान्वितमैश्वरं ।
भवांश्चेद् वेत्ति तद्वार्त्तां तर्हि मां वक्तुमर्हति ॥६॥

॥ गुरुरुवाच ॥

शास्त्राणि लोकवर्त्तीनि बहुलानि विचार्य्य मे ।
ख्रीष्टीयसंज्ञकं शास्त्रमेकमैशं प्रतीयते ॥७॥
ये हि प्रावर्त्तयन्नादौ तच्छास्त्रोक्तं मतं भुवि ।
तेष्वासीत् संस्थिता शक्तिः समस्तेष्वतिमानुषी ॥८॥
पुनस्तत्प्रोक्तशास्त्रेषु यत्सर्वं वर्त्तते मतं ।
तत् सम्यङ् निर्मलं भाति सत्तमं च समन्ततः ॥९॥
यथा त्वेतस्य शास्त्रस्य तत्त्वं शक्नोषि वेदितुं ।
तथा तस्यादितो वार्त्तां वक्तुमर्हामि विस्तरात् ॥१०॥
सर्गादारभ्य मर्त्यानामुपदेशार्थमीश्वरः ।
दयालुस्तवानाज्ञाः सज्जनेभ्यो मुहुर्मुहुः ॥११॥
यथार्थां त्वीश्वरस्यार्चां विहाय प्रायशो नराः ।
भ्रमेण देवतापूजां भ्रष्टरीतिं समाचरन् ॥१२॥
पश्चाद् यहूदिदेशीयैरनुष्ठेयं विधिक्रमं ।
नानादेशांश्च मोस्याख्ये सज्जनेऽपयदीश्वरः ॥१३॥

ईशादिष्टं च तच्छास्त्रमिति विद्युर्नरा यथा ।
तथा क्रियाः स तत्साक्षात् मोसिश्चक्रेऽतिमानुषीः ॥१४॥
प्रायः प्राग् विक्रमादित्यादब्दे सार्द्धसहस्त्रके ।
तच्छास्त्रमीश्वरेणोक्तं लिखितं पुस्तकेषु च ॥१५॥
देशे यहूद्यकेऽमुष्मिन् भारतात् पश्चिमे स्थिते ।
अन्येऽपि भव्यवक्तारोऽनेके मोसिं विनाऽभवन् ॥१६॥
नृणां स्वकालिकानां ते उत्तराणां च नीतये ।
भविष्यत्कर्मणां वार्त्तां प्रोचुरीश्वरशिक्षिताः ॥१७॥
या यास्ते भव्यवक्तारः प्रागूचुर्भाविनीः क्रियाः ।
ता जग्मुः पूर्णतां पश्चात् तद्भव्योक्त्यनुसारतः ॥१८॥
पुण्येषु भव्यवक्तॄणां तेषां ग्रन्थेष्वितस्ततः ।
पश्चाद्भव्यस्य वृत्तान्तो नरत्रातुः प्रगीयते ॥१९॥
शेषे पंचाशदब्देषु शकेऽतीतेषु वैक्रमे ।
प्रादुर्बभूव याहूद्ये देशे त्राता स कीर्त्तितः ॥२०॥
यं भुव्यागामिनं चख्युः पुण्यास्ते भव्यवाचकाः ।
महात्मभ्योऽपि तेभ्यः स दूरेणासीन्महत्तरः ॥२१॥
स्वयं ह्यवतरन् नाकान् नृत्राणायेश्वरात्मजः ।
नृरूपं दयया धृत्वा कन्यासूनुर्बभौ भुवि ॥२२॥
दयालुरीशपुत्रः स येषूख्रृष्ट इति स्मृतः ।
नृजातिमघसां दंडान् मोचनार्थमवातरत ॥२३॥
सन्मार्गे च नरान् नेतुं यतमानः सदुक्तिभिः ।
आश्चर्य्यैः कर्मभिः स स्वं महिमानमदर्शयत् ॥२४॥

उग्रैर्हि पीडितान् रोगैर्भूतग्रस्तांश्च दुःखितान् ।
सद्यः स वाक्यमात्रेण सुस्थीचक्रे समन्ततः ॥२५॥
मृतांश्च जीवयामास श्मशानेऽपि समर्पितान् ।
स्वकीयेन प्रभावेण स नृत्राता महात्मकः ॥२६॥
शेषे तु दोषहीनं तं दयं लोकोपकारिणं ।
ईर्ष्यया मृत्युदंडार्हं विनिर्णिन्युर्यहूदिनः ॥२७॥
बलं च खण्डितुं नृणां क्षमः सन् स स्वयेच्छया ।
मृत्युं सेहे नृपापार्थं प्रायश्चित्तचिकीर्षुकः ॥२८॥
प्रायश्चित्ते तु तन्मृत्या संसिद्धे स स्वशक्तितः ।
मृत्योः पश्चात् तृतीयेऽह्नि पुनर्जीवन् बभौ भुवि ॥२९॥
तत्पश्चादऽचिरात् स्वर्गमारुरोहेश्वरात्मजः ।
शक्तिं चैवात्मशिष्येभ्यः प्राददादतिमानुषीं ॥३०॥
प्रमाणैरीदृशैः स्पष्टैरतिमानुषशक्तिजैः ।
मतं खृष्टीयशास्त्रोक्तमीशप्रत्तं प्रतीयते ॥३१॥
खृष्टस्य चरितं चेत्तु विस्ताराज्ज्ञातुमिच्छसि ।
तदा श्रीखृष्टसंगीता त्वया शिष्य विचार्य्यतां ॥३२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

न दृश्यतेऽधुनास्माभिरतिमानुषकर्म्मणां ।
कुत्राप्याविष्कृतिर्लोके न वा विश्रूयते क्वचित् ॥३३॥
तस्मात् प्रमाणहीनानि चरित्राण्यद्भुतानि न ।
भवंति प्रत्ययार्हाणि संसारे कीर्त्तितान्यपि ॥३४॥

इत्यूचे प्राग् भवांस्तस्माद् याः खृष्टस्याद्भुताः क्रियाः ।
श्रुता मयाऽधुना तासां प्रमाणानि प्रपंचय ॥३५॥

॥ गुरुरुवाच ॥

मयोक्ताः सांप्रतं या याः श्रीखृष्टस्याद्भुताः क्रियाः ।
कृतास्ताः साक्षिणां साक्षाद् विपक्षैश्च परीक्षिताः ॥३६॥
विपक्षाश्चतुरास्ते तु तत्क्रिया अतिमानुषोः ।
परीक्षामीर्ष्यया कृत्वा निह्नोतुं न ह्यशक्नुवन् ॥३७॥
खृष्टे च स्वर्गमारूढे सद्यस्तच्चरितानि वै ।
लोके प्रावरयन् गत्वा तस्य शिष्या इतस्ततः ॥३८॥
यदा च तच्चरित्रस्य नृमनस्सु स्मृतिः स्थिता ।
तदानीमेव तद्वार्त्ता पुस्तकेषु समार्प्यत ॥३९॥
कृते तदैव चामीषां प्रबन्धानां प्रचारणे ।
तत्रस्थायाः क्वापि वार्त्तायाः खंडनं न कृतं बुधैः ॥४०॥
तच्छास्त्रेष्वभविष्यच्चेन् मिथ्यावाक्यलवोऽपि तु ।
विपक्षैश्चतुरैस्तर्हि स नास्थास्यदखण्डितः ॥४१॥
मते हि विस्तृते नूत्ने खृष्टीये तत्परीक्षणं ।
तत्खंडनेच्छया चक्रुः पंडितास्तद्विरोधिनः ॥४२॥
यदा त्ववातरत् खृष्टो नरत्राणाय भूतले ।
सुशिष्टाः पंडिताश्चासन् तदानीं यवनादयः ॥४३॥
नानाविद्यान्वितं तेषां पांडित्यं लोकविश्रुतं ।
प्रबंधाध्ययनाद् भाति भारतेऽपि च कीर्त्तितं ॥४४॥

तथाच भारते कर्णपर्वणि पंचचत्वारिंशदध्याये
॥ २१०७ श्लोकः ॥

सर्वज्ञा यवना राजन् शूराश्चैव विशेषत इति॥

तादृक्पाण्डित्यसम्पन्नास्ते तदानीन्तना जनाः ।
खृष्टीयशास्त्रसत्यत्वं खण्डितुं नह्यशक्नुवन् ॥४५॥
अन्यच्च पीडनादुग्राच्छ्रीखृष्टस्यानुयायिनां ।
तस्याश्चर्य्यचरित्रस्य सत्यत्वमनुभूयते ॥४६॥
मतं यदा हि संसारे तद् विस्तर्त्तुं प्रचक्रमे ।
तदा तस्यानुगा आद्यास्ताडनं सेहिरे दृढं ॥४७॥
अतो यत् ते मतं प्रत्नं स्वं विहायापरं नवं ।
क्लेशाढ्यमन्वियुस्तत्र हेतुः कश्चिद् भवेत् स्फुटः ॥४८॥
त्यक्ते हि स्वे मते मर्त्त्या इष्टप्रदमपीतरत् ।
सहसा नानुगच्छन्ति किं पुनः क्लेशसंयुतं ॥४९॥
तस्माद् दुःखाढ्यमप्यादौ येऽन्वियुः खार्ष्टकं मतं ।
दृढत्वात् तत्प्रमाणानां तेऽनुजग्मुर्न संशयः ॥५०॥
मतं हि बुद्धिमान् को वा क्रूरपीडनसंयुतं ।
तस्यापरीक्ष्य सत्यत्वं श्रद्दधानः समाश्रयेत् ॥५१॥
अतः खृष्टस्य निश्चीय चरित्राण्यद्भुतानि ते ।
क्रियाः सिद्धाश्च तच्छिष्यैरवलोक्यातिमानुषीः ॥५२॥
मतस्य श्रेष्ठतां दिव्यां तद्गुणस्योपलभ्य च ।
मतं तदाश्रयन् मर्त्त्यास्तत्कालीना नचान्यथा ॥५३॥युग्मं॥

॥ शिष्य उवाच ॥

खृष्टीयमतसत्यत्वज्ञापनायातिमानुषीः ।
क्रियाः प्रवर्त्तकास्तस्य प्रादुश्चक्रुर्नृगोचरे ॥५४॥
तथा यत् ते मतं नीत्यै मनुष्याणामुपादिशन् ।
तदासीत् सत्तमं सम्यगिति वक्ति भवान् स्फुटं ॥५५॥
किन्त्वत्र जायते शंका तत्कालीना जनाः कथं ।
मतं प्रमाणयुक्तं तत् तद्भक्तांश्चावमेनिरे ॥५६॥

॥ गुरुरुवाच ॥

मतं यत् खाष्टिकं प्रत्ना निराकुर्वन् यहूदिनः ।
पूर्वे च यवनास्तस्य कारणं व्याकरोमि ते ॥५७॥
ऐशं यहूदिदेशीये भव्यवक्तृगणेऽर्पितं ।
सच्छास्त्रमिति ते शिष्य संक्षेपेण पुराऽवदं ॥५८॥
शास्त्रेषु तेषु वृत्ताख्यो नरत्रातुश्च कस्यचित् ।
भव्यस्य लिखितस्तुभ्यमेतदप्युक्तवानहं ॥५९॥
उक्तीस्तु भव्यवक्तृणामैश्वरीर्नावगम्य ते ।
स्वैश्वर्य्यवर्द्धकं भूपं प्रत्यैक्षन्त यहूदिनः ॥६०॥
किंत्वीश्वरात्मजो नाकात् तद्देशेऽवातरद् यदा ।
तदानीमैहिकैश्वर्य्यधुरं धातुं स नैहत ॥६१॥
पापात् तूद्धृतये नृणामवतीर्णो महीतले ।
तन्मात्रायैश्वरं स्वं स महिमानमदर्शयत् ॥६२॥

किंत्वैहिकार्थमात्रेच्छासमाविष्टा यहूदिनः ।
त्रातारं स्वं निराचक्रुरीशसूनुमपि स्थितं ॥६३॥
ईशाज्ञोल्लङ्घकान् यस्मात् ख्रृष्टो ऽतर्जद् यहूद्यकान् ।
अतोऽपि द्रुद्रुहुस्तस्मै सानुयायिगणाय ते ॥६४॥
मूर्त्यर्च्चियवनाद्यास्तु ख्रृष्टीयान् यदपीडयन् ।
तद्धेतुरयमेवासीदासक्तिः स्वमते दृढा ॥६५॥
मतं हि ख्राष्टिका यत्र यत्र प्राचारयन् स्वकं ।
तत्रैव ते मतं स्वीयमेकं सत्यं चचक्षिरे ॥६६॥
तस्मात् तैः प्रोदितां श्रुत्वा मूर्त्तिपूजानिराकृतिं ।
रुषा देवार्च्चका दण्डैर्विविधैस्तानताडयन् ॥६७॥
तद्देशीया हि राजानो नवशास्त्रप्रचारणात् ।
अतुष्टा रोद्धुमैहंत बलात् तन्मतविस्तृतिं ॥६८॥
श्रीख्रृष्टस्यानुगानां तु तादृशाद् बाधनादपि ।
मतस्य नो तदुक्तस्य प्रत्यरुध्यत विस्तृतिः ॥६९॥
क्लेशस्य सहने धैर्य्यं ख्रृष्टीयानां विलोक्य हि ।
यहूद्या यवनाद्याश्च भूयांसो विस्मयं ययुः ॥६७॥
यस्यार्थे चेदृशं दुःखं ख्राष्टिकाः सेहिरे मुदा ।
श्रेष्ठत्वं तन्मतस्यान्ये जना मंतुं प्रचक्रिरे ॥७१॥
तथाच बाधनेनापि दृढया च परीक्षया ।
प्रशंसां प्राप्य संसारे ववृधे ख्राष्टिको गणः ॥७२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

आश्चर्य्यकर्मणां शक्तिः खृष्टीयेष्वादिषु स्थिता ।
इत्थं भूयो गुरो पूर्वं मां विज्ञापितवान् भवान् ॥७३॥
अतस्तान् खार्ष्टकानाद्यानतिमानुषशक्तिकान् ।
कथं केऽप्यपरे मर्त्या अभवन् बाधितुं क्षमाः ॥७४॥

॥ गुरुरुवाच ॥

आत्मरक्षार्थिकां तेभ्यः खृष्टीयेभ्योऽतिमानुषीं ।
तां नाददादीश्वरः शक्तिं प्रमाणार्थं मतस्य तु ॥७५॥
यदा चानेकदेशीया जनास्तन्मतमाश्रयन् ।
तदा प्राक् संस्थिता शक्तिः खृष्टीयेषु न्यवर्त्तत ॥७६॥
यदा हि मेनिरे मर्त्यास्तन्मतस्येश्वरोक्ततां ।
तदाऽद्भुतक्रियाशक्तेर्नासीत् किंचित् प्रयोजनं ॥७७॥
अन्यच्च क्लेशसोढॄणां फलमुत्पद्यते महत् ।
लोभादिरागदान्तिश्च श्रद्धायाश्च दृढीकृतिः ॥७८॥
दुःखानि ये न भुंजंति मदहर्तॄणि मानुषाः ।
मज्जंति व्यसने प्रायो धर्मं चैव त्यजंति ते ॥७९॥
अतोऽद्भुतक्रियाशक्तिमाद्येष्वर्पितवानपि ।
खृष्टीयेष्वीश्वरो दुःखभोगान् न प्ररक्ष तान् ॥८०॥
बलेन मानुषेणापि प्रतिबद्धं यदैधत ।
मतं तत् खार्ष्टकं तत्र शक्तिरैशी प्रतीयते ॥८१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

अल्पेष्वब्देषु खृष्टस्य स्वर्गारोहणतः परे ।
गतेषु तच्चरित्राणि यरच्यंतेत्यवग् भवान् ॥८२॥
तदैव रचना तेषां संसारे च प्रचारणं ।
बभूव नच तत्पश्चादिति निश्चीयते कथं ॥८३॥

॥ गुरुरुवाच ॥

वैक्रमस्य शकस्यादाववतारः कृपानिधेः ।
खृष्टस्य भूतले भूतः स्वर्गे चारोहणं पुनः ॥८४॥
तदैव तस्य वृत्तान्तो नृभिः पृष्टः कुतूहलात् ।
तेषां विज्ञापनार्थाय पुस्तकेषु समार्प्यत ॥८५॥
तदैवामी प्रबंधाश्च वस्तुतो रचिता इति ।
अनेन वक्ष्यमाणेन प्रमाणेन दिशामि ते ॥८६॥
श्रीखृष्टीयमतोत्पत्तेः समारभ्याऽधुनावधि ।
बुधैर्निरन्तरं ग्रन्थरचना शतशः कृता ॥८७॥
ग्रंथानां चैकशस्तेषां क्रमशः प्रथमावधि ।
सर्वेषां रचनाकालः सुनिर्णीतोऽभवद् बुधैः ॥८८॥
खृष्टीयशास्त्रभिन्नेषु तेषु ग्रन्थान्तरेषु तु ।
खृष्टीयं कीर्त्यते शास्त्रमुद्धृताश्च तदुक्तयः ॥८९॥
तस्मिन् ग्रंथांतरौघे ये ग्रंथाः प्रत्नतमाः स्मृताः ।
अवतारणिकाः खार्ष्टशास्त्रीयास्तेष्वपि स्थिताः ॥९०॥

तद्ग्रंथरचनाकालनिर्णीतत्वात् प्रतीयते ।
शास्त्रस्य रचनाकालः खृष्टीयस्यापि निश्चितः॥९१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

विपक्षगोचरे सिद्धाः श्रीखृष्टस्याद्भुताः क्रियाः ।
सम्यक् परीक्षिताश्चापि तास्तदानीतनैर्जनैः ॥९२॥
तदानीं चैव जीवत्सु तच्चरित्रस्य साक्षिषु ।
वार्त्ता यथातथा सर्वा पुस्तकेषु समार्प्यत ॥९३॥
इत्येतां भवता प्रोक्तां श्रुतवानखिलां कथां ।
मन्ये खृष्टीयशास्त्रीयप्रमाणानि दृढान्यहं ॥९४॥
द्वितीयं त्वैशशास्त्रस्य चिह्नं यत् प्रोक्तवान् भवान् ।
नैर्मल्यमिति खृष्टीये शास्त्रे किं तदपि स्थितं ॥९५॥

॥ गुरुरुवाच ॥

द्वितीयं लक्षणं यत् ते ऽैशशास्त्रविशेषकं ।
प्रोचेऽहं तत् स्फुटं भाति मते खृष्टप्रवर्त्तिते ॥९६॥
तच्छास्त्रोक्तोपदेशानां सर्वथा विमलत्वतः ।
उत्पत्तिरैश्वरी भाति खृष्टीयस्य मतस्य मे ॥९७॥
पवित्रात्मा हि सन् खृष्टः पापहीनश्च सर्वशः ।
आविश्वक्रेऽनुकर्त्तव्यं नृभिः पुण्यनिदर्शनं ॥९८॥
कामक्रोधाभिमानादिभ्रष्टरागविवर्जितः ।
रोगार्त्तानां विपद्बंधान् स मुमोच दयामयः ॥९९॥

मर्त्यांश्च भ्रामितान् पश्यन् सत्यधर्मपराङ्मुखान् ।
कामक्रोधादिबद्धांश्च मुक्तिमार्गे निनाय सः ॥१००॥
ईशस्य हृत्स्थितं प्रेम पूजारीतिसमन्वितं ।
भीयुक्तं मानवैः कार्य्यञ्चेति नित्यमुपादिशत् ॥१०१॥
मुख्येन तेन धर्मेण सार्द्धमन्यांश्च सुक्रियाः ।
कृपां परोपकारं च सत्यमार्जवमेव च ॥१०२॥
निर्वेदं मार्दवं चापि कामलोभादिवर्जनं । [युग्मं॥
इत्याद्यान् आदिशद् धर्मान् खृष्टः पापनिषेधकः॥१०३॥
तस्माच्चिह्नद्वयात् शिष्य व्याकृतात् सांप्रतं मया ।
मतस्य खार्ष्टिकस्याहं तर्कयाम्यैश्वरोद्भवं ॥१०४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

खृष्टात् प्राग्भव्यवक्तारो ऽनेके ईश्वरशिक्षिताः ।
देशे यहूद्यके ऽभूवन् इति पूर्वमवग् भवान् ॥१०५॥
नृणामुपादिशन् धर्मान् यदि ते भव्यवाचकाः ।
तदा खृष्टावतारस्य कथमासीत् प्रयोजनं ॥१०६॥

॥ गुरुरुवाच ॥

ऐशादेशप्रदानाय नृनीत्यै वा न केवलं ।
क्षितावववातरत् खृष्टः स्वर्लोकादीश्वरात्मजः ॥१०७॥

विशेषतस्तु मर्त्यानां दंड्यानां पापहेतुतः ।
परित्राणाय लोके स प्रादुरासीन् महात्मकः ॥१०९॥
परंतु तव रुच्यर्थं ख्रृष्टीयस्य मतस्य ते ।
प्रवक्ष्याम्यधुना सारं निबोध्यं त्राणलिप्सुकैः ॥१०९॥
मंतव्या प्रथमं शिष्य सर्वेषां भ्रष्टता नृणां ।
ईशाज्ञोल्लंघकादाद्यान्नुः परंपरयाऽऽगता ॥११०॥
आद्यो हि मानुषोऽशेषनृपिता सृष्टयनेहसि ।
निष्पापो निर्मलश्चासीन् नित्यशर्मा च सर्वशः ॥१११॥
उल्लंघ्य त्वीश्वरस्याज्ञां किल्विषान्धौ पपात सः ।
सर्वा च संततिस्तस्य भ्रष्टभावा प्रजायते ॥११२॥
तद्भ्रष्टभावजाघानां हेतुतश्चाखिला नराः ।
न्यायेन दंडमर्हन्ति स्वस्वमन्दक्रियाफलं ॥११३॥
नृजातिश्चाखिला तस्माद्गर्ह्यात् पापकलंकतः ।
सामान्यान् मलिनीभूता दंड्या दंडाद् बिभेति ह ॥११४॥
विशुद्ध्यै तत्कलंकस्य तदुद्धृत्यै च दंडतः ।
श्रीख्रृष्टो नृमहात्राताऽवततारेश्वरात्मजः ॥११५॥
नृणां चेशावमंतृणामपि त्राणचिकीर्षुकः ।
नृरूपं दयया नीतः स दधारेश्वरोऽपि सन् ॥११६॥
कुमार्य्याश्च सुतो जातो येषूख्रृष्टाभिधोऽपि च ।
स नृणां परिवर्त्तेन दंडं सेहे नराघसां ॥११७॥
क्षमोऽपि खंडितुं शक्तिं जिघांसूनां यहूदिनां ।
स मृत्युं स्वेच्छया सेहे नृहिताय नराघहृत् ॥११८॥

निष्पापस्य तथा तस्य यज्ञरूपेण मृत्युना ।
अशेषमर्त्यपापानां प्रायश्चित्तमसाध्यत ॥११९॥
एतस्मिन् विषये शिष्य नृत्राणाय प्रतीयते ।
अतीवाश्चर्य्यमीशस्य प्रसादस्य निदर्शनं ॥१२०॥
ईशं हि स्वीयकर्त्तारं पातारं च कृतघ्नकाः ।
नासेवन्त नरा भक्त्या न तदाज्ञा अपालयन् ॥१२१॥
क्षमावांस्त्वीश्वरस्तेषां स्वद्वेष्टॄणामपि क्षयं ।
न चक्रे किंतु पुत्रं स्वं तन्त्राणायानुदद् भुवि ॥१२२॥
स तु नृणां परित्राणं साधयित्वा स्वमृत्युना ।
मुक्तो मृत्युवशाज्जीवन्नचिरेण बभौ पुनः ॥१२३॥
ततः स स्वर्गमारुह्य मृत्युजेता महात्मकः ।
पुनर्भीमे विचाराहे स्वर्गादायास्यति क्षितौ ॥१२४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

मनुष्याः ख्रीष्टसंसिद्धप्रायश्चित्तफलानि किं ।
लभन्ते सकला एव केवला वा नृसत्तमाः ॥१२५॥

॥ गुरुरुवाच ॥

ये लोके साधवो भान्ति तेऽपि शिष्य स्वभावतः ।
प्रभ्रष्टा स्वीयपापाच्च दंडयोग्या भवंति वै ॥१२६॥
निष्पापो मानुषः कोऽपि संसारेऽत्र न वर्त्तते ।
दुष्यन्ति त्वीश्वरस्याग्रे सर्वे न्यूनाधिकं नराः ॥१२७॥

तस्माच्च केवलं खृष्टप्रायश्चित्तस्य हेतुतः ।
नरा अघक्षमां लब्धुं शक्नुवंति न चान्यथा ॥१२८॥
पश्चात्तापं तु यः कोऽपि स्वीयपापकृते दृढं ।
खृष्टश्रद्धान्वितः कुर्य्यात् स मुच्येत स्वकिल्विषैः ॥१२९॥
विमूढाः परमार्थं च चिन्तयेयुर्नरा यथा ।
तथा सदात्मना स्वेन करोतीशः सहायतां ॥१३०॥
सदात्मनः प्रसादेन खृष्टे श्रद्धां करोति यः ।
ईशाज्ञापालनं चैव स्वर्गं शेषे स यास्यति ॥१३१॥
यावत् तु सोऽत्र संसारे जीवेत् तावद्घोद्भवैः ।
क्लेशैर्नमोक्ष्यते सम्यग् विविधैर्धार्मिकोऽपि सन् ॥१३२॥
यतः श्रद्धादयो दुःखैः परीक्ष्यन्ते गुणाः समे ।
संसारसंपदासक्तिर्दृढा च प्रतिबध्यते ॥१३३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

सदात्मा यस्त्वया प्रोक्तो हे गुरो कः स विद्यते ।
खृष्टश्च कथमीशस्य पुत्रः खृष्टीयकैर्मतः ॥१६४॥

॥ गुरूरुवाच ॥

इदानीं विषये यस्मिन् शिष्य प्रश्नं करोषि तं ।
गूढत्वान् मानुषी बुद्धिरवगन्तुं न शक्यति ॥१३५॥
यत् तु प्रतीयते शास्त्रान् मतारंभाच्च खार्ष्टकैः ।
धृतं परंपराप्राप्तं मतं तत् कथयामि ते ॥१३६॥

पितृपुत्रसदात्मेति त्रिरूपात्मक ईश्वरः ।
मंतव्य एक एवापि निर्विकारः सदा स्थितः ॥१३७॥
पितेश्वरोऽस्ति पुत्रश्च तथा विद्यत ईश्वरः ।
सदात्मा चेश्वरोऽस्त्यत्र कर्त्तव्यः प्रत्ययो दृढः ॥१३८॥
न त्रयस्त्वीश्वरा ज्ञेया एक ईशस्तु केवलं ।
अनादिः शाश्वतोऽनन्तो निर्विकार्यात्मरूपकः ॥१३९॥
स्वपुत्रं प्रेरयामास नृत्राणाय पितेश्वरः ।
पुत्रस्त्ववारत् क्षौणौ प्रायश्चित्तं ससाध च ॥१४०॥
सदात्मा च प्रसादेन सत्तमेन स्वकेन वै ।
नृषूत्पादयति श्रद्धां तत् स्वान्तानि पुनाति च ॥१४१॥
अतोऽत्यन्तदयाहेतोः पितृपुत्रसदात्मनां ।
प्रेम्णा भयेन चास्माभिः स्तुतिः कार्य्या निरंतरं ॥१४२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

खृष्टे यः कोऽपि विश्वस्यात् लभते सोऽघमोचनं ।
स्वर्गीयानन्दसंयुक्तमिति बुद्धं भवद्वचः ॥१४३॥
गम्यां विश्वासमात्रेण पापमुक्तिं तु ये विदुः ।
किं तेऽङ्घोमुक्तिसौगम्यान्नाघे मज्जंति खार्ष्टिकाः ॥१४४

॥ गुरुरुवाच ॥

विश्वासात् केवलाद् यान्ति खृष्टीयाः पापमोचनं ।
अन्यत्रैशदयातः क्व शरणं दोषिणां भवेत् ॥१४५॥

तिष्ठेत्तु यो रतो ऽङ्गस्सु श्रीखृष्टस्यानुगोऽपि सन् ।
नरस्स यर्थविश्वासः किल्विषैः स्वैर्न मोक्ष्यते ॥१४६॥
विश्वासो वास्तवो यस्य खृष्टीयस्य स सन्ततं ।
करोत्यङ्घोघृणां धर्म्यः कुकर्माणि च वर्जति ॥१४७॥
अङ्घःकृते ऽनुतापं तु पापवर्जनसंयुतं ।
अकृत्वा पुरुषः कोऽपि वास्तवो नास्ति खार्ष्टकः ॥१४८॥
अन्यच्च ज्ञायते शास्त्रैः खार्ष्टकैः शिष्य दौष्ठवं ।
दण्डत्वं चैव पापस्य घृणितस्येश्वरेण वै ॥१४९॥
यतोऽपहृतये यस्यावततारेश्वरात्मजः ।
स्वदेहयज्ञरूपं च प्रायश्चित्तं व्यधात् स्वयं ॥१५०॥
यच्छोधनाय चाश्चर्य्यं प्रायश्चित्तं तमैश्वरं ।
आवश्यकं विनिर्णिन्ये दयालुः परमेश्वरः ॥१५१॥
तत् पापं विभुना दण्ड्यमिहामुत्र भवेन्न किं। [विशेषकं
यत्नाच्च मानुषैस्त्याज्यं दुःखदं नरकावहं ॥१५२॥ त्रिभि

॥ शिष्य उवाच ॥

श्रीखृष्टादिष्टमार्गेण सर्वथैव प्रयांति ये ।
आचारः कीदृशस्तेषामित्येतन्मे प्रपंचय ॥१५३॥

॥ गुरुरुवाच ॥

खृष्टीया ये यथाशास्त्रं समन्तादाचरंति ते ।
सेवंते ईश्वरं भक्त्या तदाज्ञाः पालयंति च ॥१५४॥
अजस्रं चिन्तयन्तश्च श्रीखृष्टस्य दयां वरां ।
कृतज्ञत्वेन तस्येष्टास्ते कुर्वंति मुदा क्रियाः ॥१५५॥

स्वाभाविकां च जानन्तो भ्रष्टतां स्वामगर्वकाः ।
पापत्यागाय सामर्थ्यं तेऽर्थयन्ते सदात्मनः ॥१५६॥
दोषाश्च बहवोऽस्माभिः कृता मन्दैरनेकशः ।
इत्थं विचिंत्य शोचंति याचंते चेश्वरात् क्षमां ॥१५७॥
क्रियाश्चास्माकमीशेन ज्ञाताः सर्वविदेति ते ।
स्मरन्त ईश्वरेष्टेन चेष्टन्ते चलितुं पथा ॥१५८॥
कृपामीशस्य चालोक्य कृतघ्नानपि नॄन् प्रति ।
यतन्ते तेऽपि नॄंस्तद्वदुपकर्त्तुं दयालवः ॥१५९॥
ईश एव ददात्यृक्थमिति ध्यात्वा निजं धनं ।
स्वेषु स्वभोगमात्रार्थं न मन्यन्ते समर्पितं ॥१६०॥
धनं तु न्यस्तमस्मासु सुक्रियायै दयालुना ।
ईशेनेत्येव मत्वा ते प्रवर्त्तन्ते सुकर्मसु ॥१६१॥
भुंजाना मितरूपेण चैहिकानि सुखानि ते ।
स्वर्गीयशर्म कांक्षंति तत्र न्यस्तहृदो दृढं ॥१६२॥
खृष्टीया ये यथाशास्त्रमाचरंति समन्ततः ।
आचारो विद्यते तेषामीदृशो निर्मलात्मकः ॥१६३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

यः प्रोक्तो भवता स्वर्गः कीदृग् लोकः स विद्यते ।
या मता खार्ष्टकैर्मुक्तिः सा च कीदृग् भवेद् गुरो ॥१६४॥

॥ गुरूरुवाच ॥

भीमे महाविचाराहे भीमतेजोऽन्वितः पुनः ।
श्रीखृष्ट एष्यति क्षौणौ सर्ववेत्ताऽक्षदर्शकः ॥१६५॥
तदा चाशेषमर्त्यानां स विचारं करिष्यति ।
नराश्च सर्वदेशीया लप्स्यन्ते स्वक्रियाफलं ॥१६६॥
तदानीं धार्मिकाः स्वर्गे मुक्तिं प्राप्स्यंति शाश्वतीं ।
दुष्टाश्च ताडयिष्यंते सन्ततं नरकेऽक्षये ॥१६७॥
मया प्रोक्ता तु या मुक्तिर्न सा ब्रह्मलयात्मिका ।
स्वर्गे त्ववस्थितिर्नित्या निर्मले पुण्यशर्मदे ॥१६८॥
मर्त्यैर्न सोऽर्जितः स्वर्गः स्वकीयैः पुण्यकर्मभिः ।
श्रीखृष्टस्य त्वनन्तेन पुण्येनोपार्जितोऽस्ति सः ॥१६९॥
अतः प्रविश्य तत्स्वर्गे नृगणा न कदाचन ।
तस्मात् पतेयुरिष्टे तु तिष्ठेयुस्तत्स्थले निशं ॥१७०॥
मर्त्यैः संसारकारास्थैः पापान्धीभूतमानसैः ।
बोद्धुं न शक्यते स्पष्टं तत् सुखं पारलौकिकं ॥१७१॥
या त्वाशोत्तेजिका वार्ता शास्त्राच्छिष्यानुभूयते ।
तां श्रुत्वा स्वर्गलाभार्थमीहस्व प्रार्थयस्व च ॥१७२॥
सन्तः खृष्टीयशास्त्रोक्तं स्वर्गं ये प्राप्नुवंति ते ।
अमृत्युभावमापन्नास्तत्र स्थास्यंति शाश्वतं ॥१७३॥
न तस्मिन् सत्तमे लोके शुभानन्दसमन्विते ।
प्रवेष्टुं शक्नुयाच्छोको दुःखसंघश्च पापजः ॥१७४॥

भूत्वा तेजस्विवर्ष्मा हि निर्मलात्मा प्रवृद्धधीः ।
भोक्ष्यत्यम्लानमानंदं पुण्यो ऽसौ स्वर्गभाग्गणः ॥१७५॥
यत् तत्र प्राप्स्यते शर्म तस्य तत्वं नृशेमुषी ।
तन्वीदानींतनी सम्यग् अवगन्तुं न शक्ष्यति ॥१७६॥
जन्मान्धः पूरुषो यद्वत् पीतश्यामाद्यदर्शनात् ।
तत्तद्वर्णप्रभेदं न बोद्धुं श्रुत्वा ऽपि शक्नुयात् ॥१७७॥
ईषत्तु शास्त्रतो विघ्नः स्वर्गे ईश्वरसेवनात् ।
तन्माहात्म्येक्षणाच्चैव तत्प्रेम्णश्च भयान्वितात् ॥१७८॥
स्वःस्थस्य सङ्गमाच्चापि नृगणस्यामलात्मनः ।
नानाज्ञानप्रवृद्धेश्च सुखं दिव्यं भविष्यति ॥१७९॥युग्मं॥
अपूर्वशर्मलिप्सोस्तु स्वभावस्यामलत्वतः ।
स्वर्लोके कामजानन्दं को ऽपि नाभिलषिष्यति १८०॥
इत्यादिफलसंयुक्ता स्वर्ग्या मुक्तिरनन्तिका ।
श्रीख्रीष्टस्यार्जिता मृत्या याच्या शिष्येश्वराद् दृढं ॥१८१॥
कांक्षामाशां च मर्त्यानामतिशर्मैषिणामपि ।
सांसारिकैस्त्वतृप्तानां विषयैः सैव तर्पयेत् १८२॥
नमुक्तिर्गम्यते यैस्तु तेषां दण्डो भयंकरः ।
घोरायां दुर्गतौ भयस्ताडितानां सनातनं ॥१८३॥
स्थाने भयानके तस्मिन्नुग्रपीडाऽन्विते ऽक्षये ।
यथा नो त्वं पतेरीशात् प्रार्थयस्व तथा क्षमां ॥१८४॥
नृजातित्रातरि श्रद्धां कुर्वाणश्च दयामये ।
श्रीखृष्टेऽघक्षमां प्राप्तुं तद्द्वारा प्रार्थनां कुरु ॥१८५॥

फलं हि खृष्टसिद्धस्य त्राणस्याखिलवंशजैः ।
मनुष्यैः शक्यते लब्धुं पापघ्नं नित्यशर्मदं ॥१८६॥
न को ऽपि मानवो जातिविशेषादिकहेतुना ।
तन्मतालम्बनोत्पन्नफलानंशो भवत्यपि ॥१८७॥

॥ शिष्य उवाच ॥

नरैश्चेत् सर्वदेशीयैर्ग्राह्यमासीदिदं मतं ।
कथं न सृष्टिकाले तदाविश्चक्रे परेश्वरः ॥१८८॥
कथं च तत्क्षणादेव तन्मतस्य प्रचारणं ।
स भूमेः सर्वजीवृत्सु न चक्रे सर्वशक्तिमान् ॥१८९॥

॥ गुरूरुवाच ॥

मतं यत् स्थापितं शिष्य प्रमाणैर्न्यायिभिर्दृढैः ।
नेदृग्भिः संशयैः शक्या खंडितुं तस्य सत्यता ॥१९०॥
सत्यं यदीश्वरेणास्मान्नीत्यै प्रादुष्कृतं मतं ।
तत् तस्य दयया जातं नाधिकारश्च तत्र नः ॥१९१॥
ईशस्य कृपयेदृश्या चासंतुष्टा वयं यदि ।
ब्रूमः कथं मतं नादावीशस्तत् प्रोक्तवानिति ॥१९२॥
तदा किं शिष्य नास्माकं प्रतिभात्यकृतज्ञता ।
वरस्यैशस्य विषये विवादं कुर्वतां वृथा ॥१९३॥ युग्मं॥
त्वत्संशयस्य दत्तानि बुधैर्यान्युत्तराणि तु ।
तन्मध्ये कथयिष्यामि किञ्चिच्छिष्य समासतः ॥१९४॥

निष्पापो निर्मलश्चासीदाद्यो ना मृष्ट्यनेहसि ।
तदा न खृष्टसिद्धेन त्राणेनासीत् प्रयोजनं ॥१९५॥
यत्काले त्वीश्वरस्याज्ञामतिक्रम्य दुदोष ना ।
तदैवागामिनस्त्रातुरीशश्चक्रे प्रतिश्रवं ॥१९६॥
चिरे काले गते खृष्टश्चाविर्भूतोऽपि भूतले ।
तथाप्यादौ प्रतिज्ञात ईश्वरेण तदागमः ॥१९७॥
तस्मान्न स्यान्निराकार्य्यं नूत्नत्वात् खार्ष्टकं मतं ।
तच्चादावप्यभिप्रेत्याविश्चक्रे तत्परं विभुः ॥१९८॥
कः कालस्त्वभवद् योग्यः प्रादुष्कारार्थमीश्वरः ।
न त्वन्यः कोऽपि निर्णेतुं सम्यक् शक्नोति वस्तुतः ॥१९९॥
यस्मिन् कालविशेषे तु श्रीखृष्टोऽवातरद्भुवि ।
तस्य कालस्य योग्यत्वं भाति वक्तव्यहेतुभिः ॥२००॥
मनुष्याः प्राक्तना अज्ञा अविद्याश्चाभवन्निति ।
विदन्ति प्रत्नकालीनपुरावृत्तविदो बुधाः ॥२०१॥
विद्यां तु क्रमशः प्राप्य श्रीखृष्टोऽवातरद्यदा ।
तदाऽतिपंडिता आसन् विख्याता यवनादयः ॥२०२॥
यदाऽज्ञानाः स्थिता मर्त्याश्चेत् खृष्टोऽवातरत्तदा ।
तद्विपक्षास्तदा किं न तस्मिन्क्कंकामकुर्वत ॥२०३॥
ईशेन वस्तुतो नुन्नो सोऽथवा लोकवंचकः ।   [युग्मं
प्राचीनमानुषाज्ञत्वान्नहि भातीति वादिनः ॥२०४॥
यदा तु कोविदा जाताः सत्यासत्यपरीक्षणे ।
नरास्तत्समये योग्ये श्रीखृष्टोऽवातरद् भुवि ।२०५॥

तस्माच्च पण्डितैः सुष्ठु तच्चरित्रे परीक्षिते ।
न शक्यः संशयः कर्तुं तत्क्रियाः कल्पिता इति ॥२०६॥
अन्यच्च यज्जगत्सृष्टेः पश्चात् काले गते चिरे ।
श्रीखृष्टोऽवातरत् तत्र प्रतिभाति फलान्तरं ॥२०७॥
श्रीखृष्टात् प्राग् य उत्पेदे भव्यवक्तृगणे भुवि ।
महानृतारकं भव्यं स प्रोवाचेशशिक्षितः ॥२०८॥
तस्माद् यदाऽऽगतः खृष्टो भव्यवाक्यानुसारतः ।
तद्भव्यवाक्प्रमाणात् स ईशनुन्नो विनिश्चितः ॥२०९॥
मनुष्ये त्वादिमे भ्रष्टे तत्क्षणाच्चेदवातरत् ।
खृष्टस्तदाऽभवन् नष्टं प्रमाणं भव्यवक्तृजं ॥२१०॥
तदा हि भव्यवक्तृणामनुत्पन्नत्वतो भुवि ।
यद् भव्यज्ञवचोजातं प्रमाणं तद्धि नाभवत् ॥२११॥
पुनश्च यद् विलम्बेन खृष्टधर्म्मः प्रचारितः ।
तस्माज् ज्ञातस्तदुत्कर्षस्तदपेक्षाप्यजायत ॥२१२॥
अनेके यावनाद्या हि बुधाः प्राक् तत्प्रचारणात् ।
सन्मार्गपरलोकादितत्त्वं गन्तुममार्गयन् ॥२१३॥
तेषां च मतभिन्नत्वात् सर्वथा चाप्यनिश्चयात् ।
ऐशीं नीतिं विनाऽगम्यं सत्यमित्यविदन् जनाः ॥२१४॥
आसीच्चेत् खार्ष्टको धर्मस्त्वादावेव प्रचारितः ।
तदाऽबुध्यन् कथं मर्त्याः स्वस्या दुर्बलतां धियः ॥२१५॥
मुहुर्मुहुस्तु सन्मार्गमार्गणे पंडितैः कृते ।
भ्रमद्भिस्तैस्तु नावाप्ते विश्वासार्हे पथि क्वचित् ॥२१६॥

तदैव पण्डितैरैशनीत्यावश्यकता मता ।
सद्भिश्च ख्रीष्टधर्मस्य कृताऽपेक्षा विचारिभिः ॥२१७॥युग्मं॥
धर्मश्च ख्रार्ष्टकः सद्यो नोदितः सर्वभूतले ।
इत्थं द्वितीयिका शंका शृणु शिष्य तदुत्तरं ॥२१८॥
यथार्थामर्च्चनां स्वस्य प्रत्नमर्त्येभ्य ईश्वरः ।
दयालुर्ज्ञापयामास तच्छुभेच्छुर्मुहुर्मुहुः ॥२१९॥
विहाय त्वीश्वरस्यार्च्चां प्रायशो भ्रान्तमानसाः ।
अर्केन्दुभादिपूजां ते ईशानिष्टां समाचरन् ॥२२०॥
ख्रीष्टो नृतारकः स्वर्गं चारुरोह पुनर्यदा ।
तदा तद्धर्मवृत्तान्तो बहुदेशेष्वघोष्यत ॥२२१॥
श्रोतारश्चाखिला यन् न तमगृह्णन् मुदा तदा ।
तन्मोढ्यमेव हेतुः स्यात्तत्र नान्यच्च किंचन ॥२२२॥
तत्तद्देशेष्वनेके तु तं मनुष्याः समाश्रयन् ।
लोपश्च प्रत्नधर्म्माणामभूद् देशेषु केषुचित् ॥२२३॥
यद् भूमेः सर्वनीवृत्सु ख्रार्ष्टधर्मप्रचारणं ।
प्रागेव नो कृतं सम्यक् तत्र को वेद कारणं ॥२२४॥
यत् काले यत्प्रकारेण यद्यदिस्तिवच्छतीश्वरः ।
तदा तथा स तद्दत्ते नाधिकारश्च तत्र नः ॥२२५॥
दरिद्रो यश्चिरं स्थित्वा शेषे प्राप्नोति सम्पदं ।
स तद्विलम्बलब्धत्वात् तामग्राह्यां न मन्यते ॥२२६॥
तद्वच्च यैर्विलम्बेन विज्ञातं ख्रार्ष्टकं मतं ।
ते नार्हन्ति निराकर्त्तुं गृहीतुं तु मुदैव तत् ॥२२७॥

न कार्य्यः संशयः शिष्य विषये ऽत्र त्वयेदृशः ।
जनैर्हि सर्वदेशीयैर्ग्राह्यं खृष्टीयकं मतं ॥२२८॥
गरीयान् पापरूपो हि रोगो व्याप्नोति भूतलं ।
प्रतीकारेण सर्वेषां नृणां चास्ति प्रयोजनं ॥२२९॥
श्रीयेषूखृष्टसिद्धान्तु प्रायश्चित्ताद्विना नहि ।
एनोरोगप्रतीकारो ऽस्तीतरो भूमिमण्डले ॥२३०॥

इति मतपरीक्षायां खृष्टीयमतप्रमाणप्रदर्शनं
नाम पंचमो ऽध्यायः ॥५॥

॥ शिष्य उवाच ॥

श्रीखृष्टे प्रत्ययः कार्य्यः सर्वैस्त्राणेच्छुभिर्नरैः ।
इत्थं भवन्मुखात् स्पष्ट उपदेशः श्रुतो गुरो ॥ १ ॥
प्रोक्तानां त्वृषिभिः प्रत्नैः पूजितानाञ्च भारते ।
वेदस्मृत्यादिशास्त्राणामीशोक्तत्वं न वेत्सि किं ॥ २ ॥
तच्छास्त्रादिष्टमार्गेण प्रचलन्तः परम्परं ।
प्रतीक्षन्ते ऽत्रदेशीयाः श्रद्दधानाः परम्पदं ॥ ३ ॥
प्रत्याशां किमिमां तेषां विफलां मन्यते भवान् ।
न वेत्ति संशयच्छित्यायुपदेष्टुं गुरो ऽर्हसि ॥ ४ ॥

॥ गुरुरुवाच ॥

यं त्वत्प्रश्नोत्तरं वक्ष्ये विस्तरात् सुविचार्य्य ते ।
तं शृणवपक्षपातेन सत्यमार्गेच्छया ऽपि च ॥५॥

अशेषा मानुषाः प्रायो विद्यन्ते पक्षपातिनः ।
स्वशैशवावधीष्टेषु विषयेषु रता दृढं ॥६॥
यस्तु ना सत्यमात्रार्थी सर्वस्वार्थानपेक्षया ।
स एव केवलः शिष्य बुधोऽस्ति वास्तवः स्मृतः ॥७॥
त्वत्पृष्टविषये तस्माद् वक्ष्यमाणं मयोहनं ।
गृहाण शरलो भूत्वा त्यक्तधीदृष्टिबाधकः ॥८॥
शास्त्रे च मानवे प्रोक्तमुपदेशं स्मरन्नहं ।
चेष्टिष्ये मृदुभिर्वाक्यैराविष्कर्तुं स्वमाशयं ॥९॥

तथाच मानवे शास्त्रे द्वितीयाध्याये श्लोकः १५९

अहिंसयैव भूतानां कार्य्यं श्रेयोऽनुशासनं ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छतेति ॥

वचस्तु चेत्प्रतीयेत कुचिन् मामकमप्रियं ।
त्वं मा मन्यस्व निन्दोत्थमाशयस्य वशात्तु तत् ॥१०॥
गुणान् हि विविधान् वेद्मि भारतीयविपश्चितां ।
तेषां यच्चाप्रियं ब्रूयां संतप्तः स्यां ततो भृशं ॥११॥
सत्यासत्याध्वनोर्येन विवेकस्तु भवेत् स्फुटः ।
वक्तव्यं तन् मया सर्वं निह्नोतुं च न शक्यते ॥१२॥
भारतीयेषु वेदादिशास्त्रेषु प्राप्यते न वा ।
चिह्नद्वयं तु मत्प्रोक्तमिति देक्ष्यामि साम्प्रतं ॥१३॥
प्रमाणं प्रमथं सत्यशास्त्रस्याद्भुतसाधिका ।
शक्तिः प्रवर्त्तके तस्य स्थिता स्पष्टत्यवादिषं ॥१४॥
इत्यादिलक्षणाभावाद् यानि शास्त्राणि भारते ।
मतानि तानि नैशानि ज्ञातव्यानीति मे मतिः ॥१५॥

Digitized by Google

॥ शिष्य उवाच ॥

किमत्रत्येषु शास्त्रेषु भूयो नो प्राप्यते गुरो ।
चित्रो देवादिसिद्धानां वृत्तान्तोऽद्भुतकर्मणां ॥१६॥

॥ गुरुरुवाच ॥

ये वर्तन्ते पुराणेषु वृत्तान्ता दैवकर्मणां ।
नास्माभिः प्रत्ययस्तत्र कार्य्योऽकृत्वा परीक्षणं ॥१७॥
यैर्लिङ्गैः परिचीयेरन् कथाः सत्यास्तथाऽनृताः ।
चतुर्थे तेऽध्यये तानि विस्तरात् प्रोक्तवानहं ॥१८॥
भवन्त्यसंभवा येषु प्रबन्धेषु स्थिताः कथाः ।
तेषां सुसावधानेन परीक्षा कर्तुमर्हति ॥१९॥
न श्रूयन्ते न दृश्यन्ते कृता आधुनिकैर्नरैः ।
क्रियाः कुत्रापि लोकेऽस्मिन्नतिमानुषशक्तिजाः ॥२०॥
न क्वाप्याविष्कृतो देव इदानीं भूमिमंडले ।
भीमैर्विस्मापयत्यस्मान् स्वचमत्कारकर्मभिः ॥२१॥
तस्माच्च प्रत्नकालीना याः कीर्त्यंतेऽद्भुतक्रियाः ।
कृतास्तास्तत्वतः सर्वा नवेति प्रष्टुमर्हति ॥२२॥
या याः प्रमाणहीनाश्च प्रकीर्त्यन्तेऽद्भुतक्रियाः ।
प्रमाणाभावतः सर्वा अप्रत्येया भवन्ति ताः ॥२३॥
कृता याः साक्षिणां साक्षात् साक्षिभिश्च परीक्षिताः ।
वार्त्ता च लिखिता यासां सद्यो लोके च कीर्त्तिताः ॥२४॥

क्रियास्ता एव विश्वास्यास्तथ्याश्च प्रतिभांति मे ।
शक्तिश्च तादृशी येषां तेष्वैशं शास्त्रमर्पितं ॥२५॥युग्मं॥
किन्तु याः साक्षिणां साक्षान् नाक्रियन्ताद्भुतक्रियाः ।
वार्त्ता च सकला यासामादौ ग्रन्थेषु नार्प्यत ॥२६॥
तास्ता अनिश्चिताः सम्यक् संशयार्हाश्च सर्वशः ।
प्रायश्च कल्पिता इत्थं निर्णयोऽस्तीह शिष्य मे ॥२७॥
या अत्रत्येषु शास्त्रेषु कीर्त्तिता अद्भुतक्रियाः ।
न तासु प्रत्ययः कार्य्यो मन्ये शिष्य मनीषिभिः॥२८॥
तासां हि वर्णनं येषु प्रबंधेषु प्रशस्यते ।
ते काव्यरूपका भान्ति तद्वार्त्ताश्चाप्यसंभवाः ॥२९॥
कस्मिंश्च तत्प्रबन्धानां रचना समये कृता ।
तदर्थकाव्यरूपत्वाद् विनिर्णेतुं न शक्नुमः ॥३०॥
वार्त्ताश्च तत्रवर्त्तिन्यः साक्षिणां गोचरे कृताः ।
ग्रन्थेषु चार्पिता सद्य इति नैव प्रतीयते ॥३१॥
अतोऽद्भुतक्रियाशक्तेः प्राक्तनेष्वृषिषु स्थितिः ।
शास्त्राणाञ्चेश्वरोक्तत्वं विनिश्चेतुं न शक्यते ॥३२॥
प्रत्युतानिश्चयात् तस्मात् प्रमाणाभावतोऽपि च ।
मुनिव्रजोक्तशास्त्राणि नैश्वराणीति भाति मे ॥३३॥
प्रष्टॄणां संशयच्छित्त्यै प्रमाणानि हि यस्य न ।
शास्त्रस्य सन्ति तच्छास्त्रमैशं नास्तीति तर्क्यते ॥३४॥
ईशो हि स्वस्य शास्त्रस्य निश्चयार्थमनेकधा ।
प्रमाणानि प्रदातुं नः शक्नोत्यत्र न संशयः ॥३५॥

॥ शिष्य उवाच ॥

एतद्देशीय शास्त्रस्थान् वृत्तान्तान् देवकर्मणां ।
भवान् अनिश्चितान् प्रायःकाव्यरूपांश्च मन्यते ॥३६॥
भावत्को निर्णयस्त्वेष यथार्थो विद्यते नवा ।
इति ज्ञानाय शास्त्राणां तत्वं शुश्रूष आदितः ॥३७॥

॥ गुरूवाच ॥*

अत्रत्येभ्यो ऽन्यशास्त्रेभ्यो विद्यते प्राक्तना श्रुतिः ।
श्रवणाच्छ्रुतिराख्याता पूर्वाचार्य्यमुखाच्छ्रुना ॥३८॥
आदौ हि श्रौतमंत्राणां ब्राह्मणानां च संहिता ।
नासीदलिखिता आसन् मंत्राद्यास्तु पृथक् पृथक् ॥३९॥
पश्चात्तु प्राक्तनः कश्चित् संचीयाग्रन्थयद् बुधः ।
तान् सर्वान् रचनातश्च वेदव्यास इति स्मृतः ॥४०॥
तत् प्राक्कालीनवार्तायास्तत्वं कालात्ययाद् वयं ।
वितर्केणानुमामो वै निश्चेतुं तु न शक्नुमः ॥४१॥
मंत्रास्तु प्रायशोऽग्नीन्द्रसूर्यादिस्तवरूपकाः ।
विद्यन्ते उपदिष्टस्तु ब्राह्मणेषु विधिक्रमः ॥४२॥
निवृत्ते प्रायशः पाठे पूजितााया अपि श्रुतेः ।
तथा निरुक्तशब्देषु तत्र भूरिषु सत्सु च ॥४३॥

---

* एतस्मिन् स्थाने स्थानान्तरेषु च एतद्ग्रन्थकर्त्तृकृताया इतिहास दीपिकायाः केचिच् श्लोका अवतीर्य्यन्ते ॥

विप्रा आधुनिकाः प्रायस्तदर्थज्ञा भवंति न ।
न वा तद्विध्यनुष्ठानं पूर्ववत् कुर्वते जनाः ॥४४॥ युग्मं॥
या वेदवर्तिनी भाषा सा शनैर्विकृता भवत् ।
शास्त्रीयाऽऽधुनिका भाषा चान्यरूपा प्रतीयते ॥४५॥
ग्रन्थेषु नार्पिता आसन् वेदाः प्राक् श्रुतिरूपकाः ।
ऐतिह्येन तु सम्प्राप्ता इति शिष्य मयोदितं ॥४६॥
तस्माद् यैः प्रोदिता मंत्रा ब्राह्मणानि च शास्त्रिभिः ।
नास्माभिः शक्यते ज्ञातुं तद्वृत्तान्तो यथातथः ॥४७॥
मंत्राणामुक्तिकालं च तद्वज् ज्ञातुं न शक्नुमः ।
वार्ता तु विद्यते तेषां घनध्वान्तसमावृता ॥४८॥
अतस्ते मंत्रवक्तार आसन्नीश्वरचोदिताः ।
आश्चर्यकर्मकर्तारश्चेति स्यान्निश्चयः कथं ॥४९॥

॥ शिष्य उवाच ॥

वेदानामीश्वरोक्तत्वे गुरो शंका भवेत् कथं ।
किं तान्न प्रोक्तावान् ब्रह्मा स्वयं सृष्टेरनेहसि ॥५०॥

॥ गुरुरुवाच ॥

नैकस्मिन् समये वेदाः संपूर्णाः प्रोदिताः सकृत् ।
मंत्रा भिन्नास्तु भिन्नेषु कालेषूक्ताः पृथक् पृथक् ॥५१॥
ऋग्यजुरादिवेदानामनुक्रमणिकासु हि ।
तत्तन्मंत्रप्रवक्तॄणामभिख्या लिखिताः स्थिताः ॥५२॥

विद्यन्तेऽग्न्यादिदेवानां स्तवा मंत्रेषु केषुचित् ।
स्थिता च केषुचिद् राज्ञामुदाराणां गुणस्तुतिः ॥५३॥
सृष्टेः कालात् परं तत्तद्भूपालानां समुद्भवात् ।
ऊहे तत्स्तोतृमंत्राणां सृष्टेः पश्चात् समुद्भवं ॥५४॥
क्रिया बह्व्यश्च लौकिक्यः संग्रामाद्या इतस्ततः ।
कीर्त्यंते श्रौतमंत्रेषु तथा संज्ञाश्च भूभुजां ॥५५॥

यथा ऋग्वेदीयप्रथमाष्टकस्य चतुर्थाध्याये उक्तं
त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो ।
त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नवेति ॥

क्वचिच्चोपनिषत्स्वेवं कीर्तनाद् रामकृष्णयोः ।
श्रुतेः केषांचिदंशानां तर्कयामि नवीनतां ॥५६॥
कृष्णो हि देवकीसूनुश्छांदोग्ये कीर्त्यते किल ।
रामचंद्रस्तथा रामतापनीये च वर्ण्यते ॥५७॥

तथाच छांदोग्योपनिषदस्तृतीये किंवा पंचमे प्रपाठके उक्तं ॥
अथ यत्तपोदानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणा स्तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथ स्तद्धै तद् घोर आंगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युत मसि प्राणसंशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः

किंच रामतापनीयश्लोकेषु तद्वदुक्तं
ओं नमोऽथर्ववेदाय रामभद्रस्वरूपिणे ।
चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दाशरथौ हरौ ॥
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ।
स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः ।

राक्षसा येन मरणं यांति स्वोद्रेकतोऽथवा ।
रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः ॥
राक्षसान् मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ।
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृतां ॥
धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः ।
तथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्य्यं स्वस्य पूजनात् ॥
तथा रात्यस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ।
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ॥
इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ।
चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिण

इत्यादिना

त्रेतायां तूदभूद रामः कृष्णश्च द्वापरे तथा ।
इत्यत्रत्येषु शास्त्रेषु प्रायः सर्वत्र संमतं ॥५८॥
भूपौ तु यत्र कीर्त्त्येते त्रेताद्वापरसंभवौ ।
तच्छास्त्ररचना सृष्टिसमये सम्भवेत् कथं ॥५९॥
श्रौता मंत्रादयश्चापि ये सर्वापेक्षयाऽऽदिमाः ।
ते सृष्टिसमये नोक्ता वस्तुतस्तु कलौ युगे ॥६०॥
तस्मात्ते वैदिका मंत्रा न ज्ञेया ब्रह्मणोदिताः ।
भिन्नैस्तु भिन्नकालेषु कृताः कार्य्यवशाद् बुधैः ॥६१॥
श्रुतिश्च युगपन्नोक्ता संपूर्णा सृष्ट्यनेहसि ।
क्रमेण प्रोदिता त्वित्थं तत्प्रमाणान्तरं शृणु ॥६२॥
ज्ञाते शास्त्रीयभाषाया रूपे द्वे तद्विचारिभिः ।
श्रौतञ्चाधुनिकञ्चैव भेदयुक्ते परस्परं ॥६३॥

तयोर्विभक्तिषु स्पष्टं वैलक्षण्यं प्रतीयते ।
प्रायश्च शास्त्रवेत्तारः श्रौतीं भाषां न जानते ॥६४॥

॥ यथा वैदिकं रूपं ॥

वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः तेषां पाहि श्रुधी हवं ॥

॥ आधुनिकं च रूपं ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अलंकृताः तेषां पाहि शृणु हवं ।

या भाषा वैदिकी चासौ नानाभाषासुवेत्तृभिः ।
बुधैः शास्त्रीयभाषाया मता सा रूपमादिमं ॥६५॥
तस्यां वाण्यां तु पूर्वस्यां संस्कृतायां क्रमात् क्रमात् ।
शेषे याऽऽधुनिकी भाषा सोद्भूत् सुपरिष्कृता ॥६६॥
भाषायाश्चादिमं रूपमुक्तं यत् सांप्रतं मया ।
तेन प्रायोऽखिला मंत्रा विशिष्यन्ते हि वैदिकाः॥६७॥
किन्तु कुचित् कुचिन् मंत्रे तथैवोपनिषत्सु च ।
नूत्नं शास्त्रीयभाषाया रूपं कासुचिदीक्ष्यते ॥६८॥
यस्मिंश्च वैदिके मंत्रे यासु चोपनिषत्सु हि ।
रूपं शास्त्रीयभाषाया नूत्नमेव प्रतीयते ॥६९॥
ते ते मंत्रादयो नूत्ना निर्णीयन्ते विचारिभिः ।[युग्मं॥
न चान्यमंत्रवत् प्रत्नाः प्रतिभान्तीति बुध्यतां ॥७०॥
अतः सृष्टेः परं काले चिरेऽतीते क्रमात् क्रमात् ।
प्रोच्यन्त पण्डितैर्वेदा नात्र मे भाति संशयः ॥७१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

या भाषा वैदिकी यत्र लौकिकं संस्कृतं तयोः ।
समानप्रत्नतां किं न सम्मन्यन्ते विपश्चितः ॥७२॥
तस्मात् केन प्रमाणेन निश्चिनोति भवान् स्फुटं ।
प्रत्नत्वं श्रौतभाषाया लौकिक्यास्तु नवीनतां ॥७३॥

॥ गुरुरुवाच ॥

मनुष्याः सर्वदेशीया रीतिभाषादिषु क्रमात् ।
विकारं यान्ति तज्ज्ञातं पुरावृत्तसुवेत्तृभिः ॥७४॥
तस्माद् ये प्राक्तना ग्रन्था ये च नूत्नतरास्ततः ।
तत्तद्भाषीयरूपस्य भेदः सर्वत्र दृश्यते ॥७५॥
भाषा हि यावनी प्रत्ना भाषा अन्याश्च भूरयः ।
स्थिता असंस्कृताः पूर्वं सिद्धिं प्रापुः शनैः शनैः ॥७६॥
तद्वत्रात्रत्यशास्त्रीयभाषापि प्रागसंस्कृता ।
प्रसर्पति स्म संस्कारमित्येतत् तर्कयाम्यहं ॥७७॥
अन्यच्च युगपद् वेदाश्चेत् कार्त्स्न्येनोदिताः सकृत् ।
तद्भाषाभिन्नरूपत्वे हेतुं तर्हि ब्रवीषि कं ॥७८॥
संपूर्णा युगपद् वेदा ब्रह्मणा प्रोदिता यदि ।
भाषायाः सर्वथा साम्यं सर्वत्रैव तदा भवेत् ॥७९॥
शास्त्रे मंत्रादिसंवेत्तुर्व्याससाख्यस्य च या कथा ।
स्थितास्त्यनिश्चिता सम्यक् साप्ययुक्ता च भाति मे ॥८०॥
अतस्तस्मिन् स्थिता व्यासे शक्तिरद्भुतकर्मणां ।
ऐश्वं शास्त्रं च निहितमित्येतन् नैव निश्चितं ॥८१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

श्रुतिश्चेन् नेश्वरोक्ताऽस्ति व्यासश्चेन् नेशचोदितः ।
तदा परम्परं धीरैस्तत्प्रामाण्यं मतं कथं ॥८२॥

॥ गुरूरुवाच ॥

तव प्रश्नोत्तरं वक्ष्ये समाप्ते शास्त्रवर्णने ।
वृत्तान्तो ह्यन्यशास्त्राणां वक्ष्यमाणोऽवशिष्यते ॥८३॥
महाभूतार्चनामादौ प्रायो मान्यच्च पूजनं ।
जना आचेरूरत्रत्या इति वेदात् प्रतीयते ॥८४॥
पश्चात् तु त्रीन् गुणान् भिन्नानीश्वरस्य विपश्चितः ।
प्रकल्प्योचुस्तदुत्पन्नान् विश्वसृष्टिस्थितिक्षयान् ॥८५॥
स्रष्टारं वेधसं देवं पातारं च तथा हरिं ।
संहर्त्तारं शिवं चेति संमत्यापूजयन् बुधाः ॥८६॥
तत्त्वं च विष्टपोत्पत्तेरविज्ञाय बहूनि ते ।
रूपाणि कल्पयामासुः प्रकृतेः पुरूषस्य च ॥८७॥
नानारूपान्विताः शक्तीर्नामारूपेश्वरस्य च ।
प्रकल्प्य मेनिरे तासां द्वारा सृष्ट्यादिसाधनं ॥८८॥
विकारं क्रमशः प्राप्ते मतेऽत्रत्ये तु शास्त्रिणः ।
वृन्दे प्रावेशयञ्छूरान् सज्जनांश्च दिवौकसां ॥८९॥
इत्थं च रामकृष्णाद्या गुणैः स्वैर्विश्रुता नराः ।
अत्युक्त्या मगधादीनामारोहन् देवतापदं ॥९०॥

इदानीं भारते प्रायो निवृत्ता वेधसोऽर्चना ।
पूजा तु विष्णुशिवयोः क्रियते तत्तदेष्टृभिः ॥९१॥
अनेकरूपिणीनां च देवीनामर्चनां जनाः ।
अत्रत्याः कुर्वते भक्त्या दुर्गायास्तु विशेषतः ॥९२॥
अत्रत्यदेवपूजाया न मन्तव्याऽऽदितः सदा ।
एकस्मिन् संस्थितीरूपे विकारस्तु निरन्तरः ॥९३॥
श्रुतिमादौ पुराणानि चानुजग्मुस्ततो जनाः ।
अनेकास्त्वधुना तन्त्राण्यऽनुयांति श्रुतित्यजः ॥९४॥
तत् सर्वशास्त्रकर्तॄणां वृत्तान्तो वास्तवोऽधुना ।
न सम्यक् शक्यते ज्ञातुं कविकल्पनमिश्रणात् ॥९५॥
समस्तेषु पुराणेषु पुरावृत्तं यथातथं ।
न क्वापि वर्ण्यते शिष्यासम्भवार्थैस्तु मिश्रितं ॥९६॥
तथा रामायणे प्रोक्ताः प्रबन्धाः सहभारते ।
न सम्यग् वास्तवा ज्ञेयाः कविशक्त्या त्वलङ्कृताः॥९७॥
सर्वे पुराणवक्तारो वचांस्यात्मोदितानि हि ।
वदंत्यैतिह्यलब्धानि न तु प्रत्यक्षदर्शनात् ॥९८॥
अतो यास्तत्र वर्त्तते चित्रार्थाः सकलाः कथाः ।
तासां वै तात्विकी वार्त्ता क्रमशो विस्मृताऽभवत् ॥९९॥
तथाच मूलवृत्तान्तोऽद्भुतपुञ्जसमावृतः ।
यकारि सर्वशः शिष्य सम्यङ्नष्टादिमार्थकः ॥१००॥
कस्मिंश्च रचना भूता पुराणानामनेहसि ।
कर्त्तारो वास्तवाः केचेत्येतन्नैव प्रतीयते ॥१०१॥

न पंचलक्षणानाञ्च प्राक्तने समये ऽभवत् ।
सर्वेषां रचना किन्तु केषांचित् काल उत्तरे ॥१०२॥
यथा भागवतब्रह्मवैवर्त्ताख्ये विशेषतः ।
सुप्राचीने न मंतव्ये नूतने तु विचारिभिः ॥१०३॥
अतः पुराणसंस्थानां वृत्तान्तानामनिश्चयात् ।
विद्वांसः प्रत्ययं तत्र कर्त्तुं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥१०४॥
तथाचात्रत्यशास्त्रोक्ते प्राक्तनर्षिगणे स्थितिः ।
चमत्कारक्रियाशक्तेर्विनिश्चेतुं न शक्यते ॥१०५॥
तदद्भुतक्रियाशक्तेः प्रमाणाभावहेतुना ।
तदीशचोदितत्वे ऽपि दृढा शंका प्रजायते ॥१०६॥
अतो ऽत्रत्यानि शास्त्राणि न भान्तीशोदितानि मे ।
मर्त्यैस्तु कल्पितान्येव स्वीयधीकौशलात् स्वयं ॥१०७॥
न केवलं तु धर्मं स्वमैशमाहुर्मनीषिणः ।
अत्रत्याः किन्तु विद्याः स्वा अपि दैवीः प्रचक्षते ॥१०८॥
न मर्त्यकौशलोत्पन्नमाहुर्व्याकरणं बुधाः ।
दैवीं तु चक्षते विद्यां मुनिपाणिनिनोदितां ॥१०९॥
न तु तस्य प्रदानाय मुनेरासीत् प्रयोजनं ।
स्वयं हि मानुषा विद्यामेनां स्त्रष्टुमशक्नुवन् ॥११०॥
आरवीयाख्यभाषा हि बह्वो भाषास्तथा ऽपराः ।
मुन्युक्ता नैव मन्यन्ते पण्डितैः संस्कृता अपि ॥१११॥
अज्ञातोत्पत्तिकालीना यास्तु विद्याश्चिरन्तनाः ।
ता आर्षीरेव देशे ऽस्मिन् वावद्यन्ते विपश्चितः ॥११२॥

विद्यास्तु शिष्य यावत्य आद्रियन्ते ऽत्र तावतीः ।
ससर्ज मानुषी बुद्धिर्नतूवाच मुनिव्रजः ॥११३॥
एतद्देशीयविद्यानामैशोत्पत्तिर्यथा बुधैः ।
न मन्तव्या तथा ऽत्यो धर्मो न ज्ञेय ईश्वरः ॥११४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

एतद्देशीयशास्त्राणि न भवन्त्यैश्वराणि चेत् ।
तत्प्रामाण्यं तदा मर्त्या मन्तुमारेभिरे कथं ॥११५॥

॥ गुरुरुवाच ॥

मन्यन्ते सत्वमीशस्य नराः प्रायः स्वभावतः ।
जनाश्च सर्वदेशीया माहात्म्यात् तस्य बिभ्यति ॥११६॥
पूजायै हीश्वरो मर्त्यान् स्वकीयायै प्रचोदयन् ।
सर्वेषां निदधौ हृत्सु स्वस्य भीतिं निसर्गतः ॥११७॥
तस्माच्च निखिला मर्त्या भिन्नरीतिधरा अपि ।
ईशस्य देवतानां वा ऽऽराधनामाचरन्ति वै ॥११८॥
प्राक् काले ईश्वरस्यार्च्चा यथार्था प्राचलद् भुवि ।
तत् काले हीश्वरो मर्त्यान् स्वस्य पूजामुपादिशत्॥११९॥
पश्चात्तु मानुषा मौढ्याद् विकार्य्यैश्वरपूजनं ।
सूर्य्याद्याराधनां तस्मिन् भ्रान्तस्वान्ता अमिश्रयन्॥१२०॥
विकारात् प्राङ् मतं स्वीयं यथैशं मेनिरे जनाः ।
तद्वत् तद्विकृतेः पश्चादपि मेनिर ईश्वरं ॥१२१॥

तस्माद् वेदादिशास्त्राणि नरधीकल्पितान्यपि ।
जनाः प्रचक्रिरे मन्तुं पुण्यानीशोदितानि च ॥१२२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

यथार्थामीश्वरस्यार्च्चामीशादिष्टां कथं नराः ।
विचक्रुर्भ्रामितास्तन् मे गुरो ब्रूहि समासतः ॥१२३॥

॥ गुरुरुवाच ॥

अर्कादितेजसा मर्त्या उज्ज्वलेन चमत्कृताः ।
प्रभावं मेनिरे दैवं संस्थितं भास्करादिषु ॥१२४॥
दिव्यं विलोक्य चाकाशं शुभ्रताराविचित्रितं ।
अदृष्टपारमब्धिञ्च तथाऽद्रीन् हिमशेखरान् ॥१२५॥
सर्वत्र देवता भिन्ना भिन्नस्वालयवासिनीः । [युग्मं॥
नाकीयाः पार्वतीश्चैव सामुद्रीश्चाप्यकल्पयन् ॥१२६॥
श्रौत्रा मन्त्रा यदा प्रत्ना व्यरच्यन्त तदेदृशीं ।
सूर्य्याद्याराधनां लोका भारतीयाः समाचरन् ॥१२७॥
प्रायो हि श्रौतमंत्रेषु वरुणेन्द्रादिदेवताः ।
नाकोदध्योकसः स्तोत्रैः प्रशस्यन्ते मुहुर्मुहुः ॥१२८॥
अनेनोक्तेन रूपेण सूर्यसोमादितेजसा ।
मर्त्याश्चमत्कृतास्तेषां कर्तुमारेभिरेऽर्चनां ॥१२९॥
यानि स्तोत्राणि चात्रत्यास्तेषां प्रारचयन् जनाः ।
तान्येव वैदिका मंत्राः प्रात्नना इति बुध्यतां ॥१३०॥

नासंस्तन्मन्त्रवक्तार ईश्वरेण प्रचोदिताः ।
भ्रान्तास्त्वसत्यदेवानां स्वयं तेऽकल्पयन् स्तवान्॥१३१॥
ये मौढ्यादीश्वरं प्रायस्त्यक्त्वाऽग्न्यादीनपूजयन् ।
स्वानिष्टदेवताः स्तोतुं तानीशश्चोदयेत् कथं ॥१३२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

अग्नीन्द्रवरुणादीनां पूजोत्पेदे नृणां भ्रमात् ।
इत्यत्र भवतो वाक्यं यथार्थं स्वीकरोम्यहं ॥१३३॥
यत्त्वस्मिन्नाश्रितं देशे ब्रह्मविष्णुशिवार्चनं ।
त्वस्योत्पत्तिः कथं भूतेति भवान् व्याकरोतु मे ॥१३४॥

॥ गुरुरुवाच ॥

ईशस्य तत्वमज्ञात्वा सृष्टिस्थित्यादिकर्मणां ।
भिन्नानां हेतुभिन्नत्वं भ्रमेणाकल्पयन् बुधाः ॥१३५॥
यथा हि मेनिरे भिन्नान् देवान् द्युब्ध्यादिषु स्थितान् ।
तथोत्पत्त्यादिकार्य्याणां भिन्नांस्त्रीन् साधकानपि॥१३६॥
कर्त्तारं वेधसं देवं पातारं च तथा हरिं ।
संहर्त्तारं शिवं चेति चख्युर्भिन्नगुणात्मकान् ॥१३७॥
प्रवर्त्तयंति विद्वांसो यन्मतं धर्मनायकाः ।
जनाः प्रामाणिकं मत्वा सामान्या अनुयांति तत् ॥१३८॥
तस्माद् ब्रह्मादिदेवानां सम्मतानां क्रमात् क्रमात् ।
स्वाचार्य्यैश्चोदिता लोकाः कर्तुमारेभिरेऽर्चनं ॥१३९॥

तथा तेषां च देवानां महिम्नः कीर्त्तिरैधत ।
तद्देष्टृकल्पितैः स्तोत्रैः स्तुतानामुत्सवादिषु ॥१४०॥
पुंरूपिकाश्च सम्मत्य स्त्रीरूपाश्चापि देवताः ।
अत्रत्याः शास्त्रिणो देवान् शक्तियुक्तानवर्णयन् ॥१४१॥
तथाच शास्त्रिभिर्मत्वा मर्त्यौपम्यं दिवौकसां ।
दुर्गालक्ष्म्यादिदेवीनां स्थापिता भारते ऽर्चना ॥१४२॥
चिरत्ना यवनास्तद्वद् देवीदेवगणं पुरा ।
स्वबुद्धिकल्पितं मूढा आर्चन्नीशार्चनत्यजः ॥१४३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

शास्त्रोक्तान्यवताराणि भवता कृत्रिमानि यत् ।
मतानि तत्र को हेतुरिति मां वक्तुमर्हसि ॥१४४॥

॥ गुरूवाच ॥

अनिश्चिता यथा प्रायः पुराणस्थाः कथाः समाः ।
तथा विष्णववताराणामपि वार्त्ता न निश्चिता ॥१४५॥
कस्मिन् काले ऽवताराणां प्रादुर्भावो ऽभवत् क्षितौ ।
कस्मिन् काले च तद्वार्त्ता पुस्तकेषु समार्प्यत ॥१४६॥
कस्मिन् काले च लोकास्तत्कथां मन्तुं प्रचक्रिरे ।
इत्यत्र विषये तत्वं विनिर्णेतुं न शक्नुमः ॥१४७॥युग्मं॥
मयोक्तादीदृशाच्छिष्यावताराणामनिश्चयात् ।
नार्हामः प्रत्ययं कर्तुं तच्चरित्रेषु कर्हिचित् ॥१४८॥

॥ शिष्य उवाच ॥

यद् रामकृष्णयोर्भूतमवतारद्वयं गुरो ।
सुख्यातं किं न तत्रापि प्रत्ययः कर्तुमर्हति ॥१४९॥

॥ गुरूरुवाच ॥

अत्रत्यं यैः पुरावृत्तं बुधैः सुष्ठु विचारितं ।
विख्यातौ रामकृष्णौ तौ भूपौ शूरौ वदंति ते॥१५०॥
परन्तु सूरयः प्रत्ना वाल्मीक्याद्याः समागधाः ।
अत्युक्त्या तच्चरित्राणि देवानीव ह्यवर्णयन् ॥१५१॥
तयोस्तु तात्विकी वार्ता वीरयोरामकृष्णयोः ।
यथा प्रबंधतो भाति तथा वक्ष्ये समासतः ॥१५२॥
सूर्याभिख्यान्वये रामो जज्ञे दशरथात्मजः ।
गुणाढ्य इति तत्कीर्तेरनुमानं करोम्यहं ॥१५३॥
ततस्त्वां लंकाधिपः सीतां बलवान् रावणोऽहरत् ।
स्वपत्न्युद्धृतये चातो रामो हर्तारमन्वगात् ॥१५४॥
ततः सुग्रीवहनुमत्साहाय्येन जघान तं ।
लंकायां रावणं राज्यं तद्भ्रात्रे च ददौ ततः ॥१५५॥
काव्येन राक्षसाः प्रोक्ता दशमूर्द्धा च रावणः ।
सुग्रीवाद्याश्च वर्ण्यंते तद्वन् मर्कटरूपकाः ॥१५६॥
तेतु नैवंविधा आसन् नृमात्रास्तु न संशयः ।
वन्यत्वात् संज्ञया ख्याताः दाक्ष्याद् वा कपिरक्षसां॥१५७॥
अयोध्यां दक्षिणाद् रामः परावृत्तः शशास तां ।
अत्युक्त्या तस्य राज्यन्तु प्रशंसंति कवीश्वराः ॥१५८॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥

इत्थं रामायणे प्रोचे तद्यशःशंसकः कविः ।
आयुस्तु मानुषं तस्मान् न्यूनं ब्रूतः श्रुतिस्मृती ॥१५९॥

यथा मानवे शास्त्रे १ अध्याये ८३ श्लोकः

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ ८३ ॥

॥ श्रुतौ च शतायुर्वै पुरुष इति ॥

तद्वच्च कीर्त्यते यस्मिन् अवतीर्णः स्वयं हरिः ।
स कृष्णो वस्तुतो जज्ञे देवकीवसुदेवजः ॥१६०॥
वसुदेवपितूराज्यं त्वपहृत्योग्रसेनकः ।
शशास देवकभ्राता पश्चात् कंसश्च तत्सुतः ॥१६१॥
तं कृष्णो यौवनावस्थां प्राप्य कंसं क्रुधाऽवधीत् ।
पैतृकं मथुराराज्यं पुनर्लेभे बलेन च ॥१६२॥
अचिरात्तु जरासन्ध आगतो मगधाधिपः ।
कंसस्य श्वशुरः कृष्णं वहिश्चक्रे पराजितं ॥१६३॥
कृष्णस्तु मथुरातोऽरेर्विक्रमेण वहिष्कृतः ।
निर्ममौ गुर्जरे देशेऽब्धितीरे द्वारकापुरीं ॥१६४॥
ततोऽथ गुर्जराद् देशात् परावृत्य सहायतां ।
पाण्डवानां प्रचक्रे स कुरुक्षेत्रे महायुधि ॥१६५॥
कृष्णं तु कानने व्याधः कश्चनाहन् भ्रमेण ह ।
समुद्रप्लावनान् नष्टा द्वारकेति प्रकीर्त्यते ॥१६६॥

इदानीं भारते कृष्णो भगवान् मन्यतेऽत्र सः ।
प्रशंसा तत्क्रियाणां च विचित्रार्था प्रगीयते ॥१६७॥
तथैवाराधनां तस्य भारतीयाः सरीतिकां ।
चेक्रीयन्ते तदासक्ता दृढभक्त्या परेशवत् ॥१६८॥
अत्युक्त्या तच्चरित्रं तु महाभारत उच्यते ।
काव्यीभूतं तु सम्यक् तत् पश्चाद् भागवतादिषु ॥१६९॥
स हि नो तत्त्वतो देव आसीन् मर्त्यस्तु केवलं ।
कीर्त्तेः शिखरमारूढः शौर्य्यदाक्ष्यादिभिर्गुणैः ॥१७०॥
चिरे तन्मृत्युतः पश्चाद् गते काले तु तद्यशः ।
ऐधत मूलवार्त्तायां विस्मृतायां शनैः शनैः ॥१७१॥
शेषे तु तच्चरित्रेऽर्थानद्भुतान् बुद्धिकल्पितान् ।
काव्येनामिश्रयन् भूरीन् पुरावृत्तविदो बुधाः ॥१७२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

एतद्देशीयशास्त्रेषु स्थिता येऽद्भुतकर्मणां ।
वृत्तान्तास्तेषु विश्वासो नास्माभिः कर्त्तुमर्ह्यते ॥१७३॥
तस्माच्चाश्चर्य्यकर्मोत्थप्रमाणाभावतो मुनीन् ।
नुन्नानीशेन शास्त्रोक्त्यै विनिश्चेतुं न शक्नुमः ॥१७४॥
अतश्चात्रत्यशास्त्राणामैशोत्पत्तिर्न कर्हिचित् ।
मतंव्या मानुषोत्पत्तिस्त्विवस्ति तेऽस्त्यूहनं गुरो ॥१७५॥
अनेनोहेन मत्स्वान्ते संजातः संशयो दृढः ।
नैशान्यत्रत्यशास्त्राणि नरधीकल्पितानि तु ॥१७६॥

किंत्वीशप्रोक्तशास्त्राणां विवेकाय द्वितीयकं ।
यच्चिह्नं भवतोक्तं तद् वैप्रशास्त्रेषु नास्ति किं ॥१७७॥

॥ गुरूरुवाच ॥

चतुर्थे यन्मया ऽध्याये सत्यशास्त्रविशेषकं ।
द्वितीयं लक्षणं प्रोक्तं तत् पुनर्वच्मि सांप्रतं ॥१७८॥
सत्तेत्यैशस्य शास्त्रस्य चिह्नं ज्ञेयं द्वितीयकं ।
सत्ता न विद्यते यस्य नास्ति तच्छास्त्रमैश्वरं ॥१७९॥
स्वयं हि सत्तमः शास्त्रं दद्यात् सत्तममीश्वरः ।
इत्येषा मे ऽनुमा शिष्य सम्यङ् न्याय्या प्रतीतये ॥१८०॥
परन्तु यस्य शास्त्रस्य पठनादनुभूयते ।
मूढत्वं शास्त्रकाराणां किम्वा भ्रष्टस्वभावता ॥१८१॥
तच्छास्त्रमैश्वरं नास्ति स्वयं मर्त्यैस्तु कल्पितं ।
इत्येव मन्तुमर्हन्ति सर्वे ईश्वरपूजकाः ॥१८२॥युग्मं॥
यतः सन् निर्मलः सम्यक् सर्वज्ञश्चेश्वरो नृषु ।
कथं मलान्वितं शास्त्रं मोघं वापि समर्पयेत् ॥१८३॥
परंतु मानुषा मूढाः स्वीयाज्ञानानुरूपकं ।
कल्पयेयुरसच्छास्त्रमिति संभवति ध्रुवं ॥१८४॥
तस्माच्च येषु शस्यन्ते कुकर्माणि दिवौकसां ।
वर्ण्यंते येषु चानेकाः कामाग्न्युत्तेजिकाः कथाः ॥१८५॥
मलश्च मानुषो येषु समन्तान् न निरुध्यते । [युग्मं॥
शास्त्राणि तानि नैशानि नरकल्पनजानि तु ॥१८६॥

पुनर्यत्रेश्वरः शास्त्रे परमार्य्यो ऽपवाद्यते ।
तच्छास्त्रं भ्रामकं सम्यङ् निराकुर्वंतु साधवः ॥१८७॥
सर्वज्ञः सत्तमो ऽनन्तशक्तिकः परमेश्वरः ।
सुपुण्यश्चात्मरूपश्चेति मन्यन्ते तदर्च्चकाः ॥१८८॥
परन्तु तद्विरुद्धं चेत् तद्गुणानां निरूपणं ।
कस्मिन्नप्युच्यते शास्त्रे तर्ह्यसच्छास्त्रमेव तत् ॥१८९॥
तथाच यानि शास्त्राणि न भवन्त्यमलानि वै ।
तान्यैश्वराणि मा विद्धि मर्त्यमौढ्योद्भवानि तु ॥१९०॥
शास्त्रेषु भारतीयेषु सत्ता भाति नवेति ते ।
समासेनाधुना वच्मि सुविचार्य्य समन्ततः ॥१९१॥
अत्रापि शिष्य यद् ब्रूयामप्रियं वचनं क्वचित् ।
तन् मा विद्धीर्ष्यया प्रोक्तं सन्मार्गज्ञापनाय तु ॥१९२॥
मन्ये हि यद्यपि भ्रान्तान् ब्रह्मविष्णुशिवार्चकान् ।
तथापि मे प्रियाः संति ते समीहे च तच्छुभं ॥१९३॥
यद्यच्च शृणुयास्त्वं तन् मा ऽपूर्वत्वान् निराकुरु ।
परन्त्वपक्षपातेन सन्मार्गेच्छुर्विचारय ॥१९४॥
मन्तव्य एक एवेशः परमः सत्तमो ऽपि च ।
अनादिः शाश्वतो ऽनन्तो निर्विकार्य्यात्मरूपकः॥१९५॥
असीममहिमा पुण्यः सर्ववेत्ता दयामयः ।
रागद्वेषादिहीनश्च मर्त्यभावानिभस्तथा ॥१९६॥
अशेषविष्टपस्रष्टा स्थापकः शासिता ऽपि च ।
विविक्तः सर्ववस्तुभ्यो विश्वस्मिन् सर्वगो ऽपि सन्॥१९७॥

नरादिस्वान्तमर्मज्ञः पापाप्रीतिकरो दृढं ।
कुचिन्तातो ऽप्यसन्तुष्टो न्यायेनाघस्य दंडदः ॥१९८॥
एतादृग्गुणसम्पन्नो मन्तव्यः परमेश्वरः ।
परन्त्वन्नत्यशास्त्रेषु सो ऽन्यथा वर्ण्यते शृणु ॥१९९॥
कल्पादौ निर्गुणं ब्रह्म मायायुक्तमपि स्थितं ।
आसीदव्यव्याकृता माया लीनसर्वपदार्थिका ॥२००॥
बहु स्यामिति संकल्प्य ब्रह्मणा प्रेरिता ततः ।
सा माया व्यक्ततां प्राप परिणामं क्रमेण च ॥२०१॥
रजोगुणान्वितो ब्रह्मा लोककर्त्ताेद्भभौ ततः ।
तथा सत्वगुणो विष्णुः शिवश्चैव तमोगुणः ॥२०२॥
एके तान् चक्षते देवान् भिन्नान् सृष्ट्यादिसाधकान् ।
तांस्त्वन्ये त्रीणि रूपाणि चक्षते परमात्मनः ॥२०३॥
अत्र प्राङ् निर्गुणं ब्रह्माप्रवृत्तं सृष्टिकर्मणि ।
पश्चात्तु सगुणं भूत्वा विश्वसृष्टावचेष्टत ॥२०४॥
ईशस्य परिणामो यो ऽत्रोक्तो मे स न रोचते ।
ईश्वरे परिणामो हि कथं स्यादविकारिणि ॥२०५॥
मायायुक्तश्च संसारमसृजत् परमेश्वरः ।
इत्येतद्वक्तृभिस्तस्य महिमा न विचारितः ॥२०६॥
यतः स्वयम्भुवस्तस्य स्वःस्थस्यानादिकस्य च ।
किमासीत् सहकारिण्या मायया नु प्रयोजनं ॥२०७॥
ईशश्चाविष्कृतो यादृग् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
तं तादृग् गुणसंयुक्तं मंतुं नार्हन्ति साधवः ॥२०८॥

ईशे हि सत्तमे सम्यङ् मलहीने च सर्वशः ।
रजस्तमोगुणौ स्यातां मलरूपौ स्थितौ कथं ॥२०९॥
एतादृग्भिर्गुणैर्युक्तमीशं यो मन्यते जनः ।
यथार्थामर्च्चनां तस्य कुर्य्याद् भक्तियुतां कथं ॥२१०॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवाचरितासु च कासुचित् ।
क्रियासु भ्रष्टता भाति स्वयं शिष्य विचारय ॥२११॥
स्थितानि यानि शास्त्रेषु चरित्राणि दिवौकसां ।
कामादिरागयुक्तत्वं तेषां तत्र प्रतीयते ॥२१२॥
हितायावातरत् कृष्णः सतां नाशाय दुष्कृतां ।
इत्युक्तं भगवद् गीताश्लोकयोर्वक्ष्यमाणयोः ॥२१३॥

तथाच चतुर्थाध्याये सप्तमाष्टमौ श्लोकौ

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति ॥

सद्भिस्तु नानुकर्त्तव्याः कृष्णेनाचरिताः क्रियाः ।
इति स्वीकर्त्तुमर्हन्ति साधवः शास्त्रपारगाः ॥२१४॥
यतोऽतिकामुकः कृष्णो रेमे गोपीगणैः सह ।
तथा परस्त्रियं राधामहरद् व्यभिचारकृत् ॥२१५॥
एतादृक्कर्मणां ध्यानात् त्याज्यानां त्राणलिप्सुभिः ।
गच्छेयुः साधवः शिष्य परित्राणं कथं नराः ॥२१६॥
स्वयं चैवंविधः कृष्णो दुर्जनान् नाशयिष्यति ।
स्वीयानुकारिणोऽपीति न संभवति कर्हिचित् ॥२१७॥

तथैव मद्यपो ब्रह्मा स्वसुतारतिकामुकः ।
देवानामगमन् निन्दामिति शास्त्रेषु वर्ण्यते ॥२१८॥
शिवश्च कामुको मत्तो वेश्यागाम्युग्रभावकः ।
इत्येवेतस्ततः शिष्य पुराणेषु प्रगीयते ॥२१९॥
परन्तु विस्तरेणालं वृत्तान्तो हि दिवौकसां ।
अशेषो ज्ञायते सुष्ठु पंचलक्षणपारगैः ॥२२०॥
ईदृंशि निन्द्यकर्माणि त्वविङ्गितानि मयाऽधुना ।
नेशेन कर्हिचित् कर्त्तुं शक्यंते विमलात्मना ॥२२१॥
न भान्त्याविष्कृतास्तेषु चरित्रेष्वेश्वरक्रिया ।
नृणां तु कल्पिता बुद्ध्या नृरागप्रतिमूर्त्तयः ॥२२२॥
एतादृग्देवतापूजा येषु शास्त्रेषु दिश्यते ।
कथं तदीश्वरोक्तत्वं मतमीश्वरपूजकैः ॥२२३॥
अत्यन्तनिर्मलात्मा हि मन्तव्यः परमेश्वरः ।
कामादिभ्रष्टरागाणां सर्वथैव निषेधकः ॥२२४॥

॥ शिष्य ऊवाच ॥

देवानां याः क्रियाः सर्वा भवता निन्दिता गुरो ।
बुधैस्तद्दोषवत्त्वस्य परिहारः कृतो न किं ॥२२५॥

॥ गुरूरुवाच ॥

कृष्णीयकर्मनिन्द्यत्वं परिहर्त्तुं चिचेष्टिरे ।
कथं बुधाः शृणु त्वं तत् प्रोक्तं भागवते यथा ॥२२६॥

तथाच भागवत दशमस्कंधे त्रयस्त्रिंशाध्याये

। राजोवाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥
स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्त्ताभिरक्षिता ।
प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनं ॥
आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितं ।
किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥

॥ शुक उवाच ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥
नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
विनश्यत्याचरन् मौढ्याद् यथा ऽरुद्रो ऽब्धिजं विषं ॥
ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत् ॥
कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्य्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥
किमुताखिलसत्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वय इति ॥

अस्माच्छुकोत्तराच्छिष्य न रुचिर्जायते मम ।
नृरूपं हीश्वरो धृत्वा कुक्रियाः कथमाचरेत् ॥२२७॥
अन्यच्च भगवद्गीतास्थले वाक्ये यदुक्तवान् ।
कृष्णोऽपि वचनं तस्य विपरीतं शुकोत्तरं ॥२२८॥

॥ तथाच गीतायां तृतीयाध्याये विंशतितमाद्यः श्लोकाः ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥
यद्यहं हि न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहं ।
संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति ॥

यथोक्तमत्र गीतायां तथास्माभिः प्रतीक्ष्यते ।
देहं धृत्वेश्वरो धर्म्मं प्रमाणायाचरेदिति ॥२२९॥
यतः प्रजाः क्रिया राज्ञां देवानां च तदर्चकाः ।
विज्ञाय प्रायशः कुर्वंत्यनुरूपाः क्रियां स्वयं ॥२३०॥
तस्माच्च यत्प्रमाणेन भ्रामित्ता उत्पथं नराः ।
नीयेरंस्तत्क्रियामीशो न कुर्य्यादित्यमूह्यते ॥२३१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

मनुष्याः कथमीशस्यानुकर्त्तुं शक्नुयुः क्रियाः ।
क्व सर्वशक्तिमानीशः क्व मर्त्त्याश्चाल्पशक्तिकाः ॥२३२॥
इत्यादिना विचारेण लीलां भगवतो नराः ।
अनुकर्त्तुं न चेष्टेरन्निति कुर्वे ऽनुमां गुरो ॥२३३॥

॥ गुरूरुवाच ॥

शरीरमीश्वरो धृत्वा याः करोत्यतिमानुषीः ।
क्रियास्ता अनुकर्त्तुं कः मानुषः शक्यति स्वयं ॥ २३४॥
नृशक्तिसाध्यकर्म्माणि यानि त्वीशो नृदेहभाक् ।
समाचरेत् कथं तानि नानुकुर्य्युर्नरा अपि ॥२३५॥
तस्मात् कृष्णादिदेवानां व्यभिचारादिकाः क्रियाः ।
ज्ञात्वा तदनुगा मन्ये नीयेरन्नुत्पथं ततः ॥२३६॥
अन्यच्चेदृक्चरित्राणां पठनाच्छ्रवणादपि ।
श्रोतृणां पाठकानां च मलिनीक्रियते मनः ॥२३७॥
तथा नीत्युपदेशा ये स्थिताः शास्त्रेष्वितस्ततः ।
प्रायो देवप्रमाणैस्ते पुराणस्थैर्निराकृताः ॥२३८॥
देवान् हि मानवा बुद्ध्वा कामक्रोधवशीकृतान् ।
रागार्त्ताः कुक्रियाः कुर्य्युर्व्याजेनामरकर्म्मणां ॥२३९॥
अतः कृष्णादिदेवानां याः पुराणोदिताः क्रियाः ।
ता मा त्वमैश्वरीर्विद्धि कविशक्त्या तु कल्पिताः॥२४०॥
तथाचात्रत्यशास्त्रेषु न्याय्यमीश्वरवर्णनं ।
न वर्त्तते न तस्यार्च्चा यथार्था दिश्यते ऽमला ॥२४१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

एतद्देशीय शास्त्राणां मानुषोत्पत्तिसूचकं ।
किमन्यल्लक्षणं किंचिद् भवतो भाति हे गुरो ॥२४२॥

॥ गुरूरुवाच ॥

पुराणाद्येषु शास्त्रेषु भूयो ऽन्योन्यविपर्ययः ।
देवानामुद्भवाद्येषु विषयेषु प्रतीयते ॥२४३॥
यथा भागवते वेधा विष्णुनाभ्युत्थपद्मजः ॥
लिंगाभिख्ये पुराणे तु शिवपार्श्वज उच्यते ॥२४४॥
पुनर्मात्स्ये पुराणे तु वेधा एवासृजच्छिवं ।
इत्युक्तमन्यथा चान्यपुराणेषु क्रमः स्मृतः ॥२४५॥

यथा मत्स्यपुराणे

ततो ऽसृजद्वामदेवं त्रिशूलवरधारिणमिति

तद्वत्कृष्णावतारस्य विषये सम्मतिर्नहि ।
सर्वेषां भाति शास्त्राणां विरोधस्तु परस्परः ॥२४६॥
यतः क्षुद्रांशमात्रेण कृष्णो विष्णुरवातरत् ।
इत्थं विष्णुपुराणस्य पञ्चमें ऽशे कथोच्यते ॥२४७॥
तथा भागवतीये ऽपि श्लोके पूर्वं मयदृते ।
अंशेनावातरत् क्षौण्यां भगवानिति कथ्यते ॥२४८॥

यथा राजोवाच

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वर इति ॥

परन्त्वन्येषु शास्त्रेषु परमात्मा स्वयं हरिः ।
कार्त्स्न्येनावातरत्कृष्णे इतिप्रोक्तमनेकशः ॥२४९॥

यथा भगवद्गीतायां १० अध्यायस्य १२ १३ श्लोकयोरुक्तं

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥१२॥
आहुस्त्वा मृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे इति ॥१३॥

तथा ब्रह्मादिदेवानां को मन्तव्यो महत्तमः ।
इत्यत्र वर्त्तते वादस्तत्तद्देवानुयायिनां ॥२५०॥
इदानीं भारते प्रायो निवृत्ता वेधसोऽर्चना ।
विप्राश्चाधुनिकास्तस्य पक्षपातं न कुर्वते ॥२५१॥
परन्तु स्वस्वदेवस्य महिम्नो विषये मिथः ।
शैवानां वैष्णवानां च विवादो वर्त्तते दृढः ॥२५२॥

तथाच भागवते

भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।
पाषंडिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥
मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजंति ह्यनसूयकाः ॥

तथाच पद्मपुराणे ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ।
सममन्यैर्निरीक्षेत स पाषंडी भवेत् सदा ॥
किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा येऽप्यवैष्णवाः ।
न स्पृष्टव्या न वक्तव्या न द्रष्टव्याः कदाचन ॥
ये ऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः ।
नारायणाज्जगन्नाथात् ते वै पाषंडिनः स्मृताः ॥

वासुदेवं परित्यज्य यो ऽन्यदेवमुपासते ।
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥

विष्णुदर्शनमात्रेण शिवद्रोहः प्रजायते।
शिवद्रोहान्न संदेहो नरकं यान्ति दारुणं ॥
तस्मान्न विष्णुनामापि न वक्तव्यं कदाचन ।
एष देवो महादेवो विज्ञेयस्तु महेश्वरः ॥
न तस्मात् परमं किंचित् पदं समधिगम्यते ।

मूर्त्यर्चाविषये चैव ज्ञेयः शास्त्रविपर्ययः ।
शास्त्रेषु केषुचिद् दिष्टा सा निषिद्धा तु केषुचित्॥२५३॥

तथाचोक्तं ॥

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं ।
हित्वार्चां भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोति सः ॥
काष्ठलोष्ट्रेषु मूर्खानां युक्तस्यात्मनि देवता । ।
मृच्छिलाधातुदार्वादिमूर्त्तावीश्वरबुद्धयः ॥
क्लिश्यंति तपसा मूढाः परां शान्तिं न यान्ति ते ।
कांचनीं प्रतिमां कृत्वा नानारत्नमयीं शुभां ॥
पूजयेद् यस्तु विधिना स याति परमं पदं ।
प्रतिमायां शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेदित्यादि च ॥

प्रामाण्यं चाधिकं कस्य शास्त्रस्यात्रापि सम्मतिः ।
सर्वेषां नास्ति शास्त्राणां किन्त्वन्योन्यविपर्य्ययः॥२५४॥
प्रायो हि सर्वशास्त्रेषु श्रुतेः प्रामाण्यमुच्यते ।
परन्तु ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे मतमन्यथा ॥२५५॥

तच्चान्येषां पुराणानां भ्रमच्छेतृश्रुतेस्तथा ।
इत्येषा तत्पुराणादौ तत्प्रशंसा कृतर्षिभिः ॥२५६॥
शास्त्रोक्तानां विपर्य्याये मतानामीदृशे स्थिते ।
सर्वेषामेव याथार्थ्यं न संभवति कर्हिचित् ॥२५७॥
नानाविधैः प्रमाणैस्तु संक्षेपेण मयोदितैः ।
सर्वेषां मानुषोत्पन्निस्तच्छास्त्राणां प्रतीयते ॥२५८॥
अन्यच्च शिष्य सिद्धान्तविपरीतानसंगतान् ।
वृत्तान्तांस्त्वं पुराणेषु बहुलान् विद्धि संस्थितान् ॥२५९॥
ख्यातो हि भास्कराचार्यः स्वसिद्धान्तशिरोमणौ ।
भूमीमाकाशशून्यस्थां गोलाकारां च भाषते ॥२६०॥

तथाच ।

भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षा
वृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयं ॥
नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीत्यादिना ।

अपिच ।

मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्तदन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था ।
अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किन्नो भूमिरित्यादिना ॥

सिद्धान्तविपरीतेषु पुराणेषु तु भूरियं ।
पद्माकारा क्वचित् प्रोक्ता कूर्मपृष्ठोपरिस्थिता ॥२६१॥
सिद्धान्तविद्यया चान्यपुराणेषु वसुंधरा ।
एकस्मिन् लम्बिता मूर्ध्नि शेषनागस्य कल्प्यते ॥२६२॥

तारामहार्कचंद्रादिविषयांश्चापरांस्तथा ।
पुराणप्रोक्तवृत्तान्तानयथार्थान् विदुर्बुधाः ॥२६३॥
पुराणेषूदिताः सप्त घृतक्षीरादिसागराः ।
गतैः सर्वाब्धिभागेषु नाविकैः क्वापि नेक्षिताः ॥२६४॥
नेशेन कर्हिचित् कर्तुं भ्रमलेशोऽपि शक्यते ।
अत ईदृग्भ्रमो यस्मिन् शास्त्रं तद् भात्यनैश्वरं ॥२६५॥
तस्मादत्रत्यशास्त्राणि तत्रानेकभ्रमस्थितेः ।
न ज्ञेयानीश्वरोक्तानि नरमात्रोत्थितानि तु ॥२६६॥

॥ शिष्य उवाच ॥

एतद्देशीयशास्त्राणां नृमात्रोत्थत्वसूचकं ।
प्रमाणमपरं किं त्वं वक्तुं शक्नोषि मे गुरो ॥२६७॥

॥ गुरुरुवाच ॥

चतुर्धा जातिभेदो यो मतः शास्त्रे स शिष्य मे ।
नेशेन विहितो भाति नृभिस्तु स्थापितः स्वयं ॥२६८॥
विप्रा ब्रह्माननोद्भूताः क्षत्रिया बाहुजास्तथा ।
वैश्याश्चैवोरुजाः शूद्राश्चाङ्घ्रिजाता इतीर्य्यते ॥२६९॥
अत्यन्तश्लाघया शास्त्रे प्रशस्यन्ते द्विजातयः ।
धर्मस्य मूर्त्तयः प्रोक्ताः सर्वभूतेश्वरास्तथा ॥२७०॥
भूदेवाः प्रभवः श्रेष्ठा भूस्थसर्वधनार्हकाः ।
गोप्तारो धर्मकोषस्येत्यादिभिर्नुतिभिः स्तुताः ॥२७१॥
तथा प्रत्येकवर्णस्य भिन्नो भिन्नः स्वभावजः ।
तत्तद्वर्णैरनुष्ठेयो धर्म्मः शास्त्रे निरूप्यते ॥२७२॥

स्वाभाविको विशेषस्तु नराणां नास्ति जातिजः ।
वंशान् नृजातिरेकैव चैकस्मादुदपद्यत ॥२७३॥
विप्राणामन्यवर्णयानां जनानां च गुणागुणान् ।
प्रत्यक्षान् सुविचारेण सम्यग् यश्चिन्तयेद् बुधः ॥२७४॥
स विप्रान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रान् संकरजांस्तथा ।
समस्वभावसंपन्नान् सुतरां शिष्य निर्णयेत् ॥२७५॥युग्मं॥
रागद्वेषादिसंयुक्ताः प्रलीयन्ते ऽपरे यथा ।
जनाः शूद्रादिजातीयास्तथैव ब्राह्मणा अपि ॥२७६॥
न रूपेणेन्द्रियैर्बुद्ध्या न प्रकारान्तरेण वा ।
उत्कर्षो भाति विप्राणां विशेषो वा स्वभावजः ॥२७७॥
सर्वशास्त्रार्थविज्ञौ हि गूढविद्याविचारणे ।
शूद्राणां ब्राह्मणानां च समाना बुद्धिसूक्ष्मता ॥२७८॥
ईशस्याराधना चैव ब्राह्मणैः साध्यते यथा ।
तथैव साध्यते सम्यक् शूद्राद्यैर्भक्तिमानसैः ॥२७९॥
अन्यच्च जातिभेदस्यावास्तवत्वप्रकाशकं ।
प्रमाणं ते परं शिष्य कथयामि निशामय ॥२८०॥
समाना रीतयो येषां मनुष्याणां भवन्ति वै ।
समानोत्पत्तयस्ते स्युरिति न्यायेन तर्क्यते ॥२८१॥
आचेरुर्ब्राह्मणाः प्रत्ना वेदादिष्टं मखक्रमं ।
होमादिसंप्रदायश्च भारते ऽद्यावधि स्थितः ॥२८२॥
तथैव प्राक्तने काले नानादेशान्तरेष्वपि ।
मेषादिपशुयागानां संप्रदायः स्थितो ऽभवत् ॥२८३॥

विशेषतस्तु यः शास्त्रे मौस्ये यज्ञविधिक्रमः ।
आदिष्टस्तं जना यत्नादनुतस्थुर्यहूदिनः ॥२८४॥
तथाच समरूपेण क्रतुरीतिं समाचरन् ।
अत्रत्या ब्राह्मणा मर्त्याश्चापि देशान्तरोद्भवाः ॥२८५॥
समानसंप्रदायत्वाद् भवेदप्येकवंशता ।
विप्राणामन्यदेशीयनराणाञ्चानुमाम्यहं ॥२८६॥
विप्रा जना विदशीयाश्चैकवंश्या भवंति चेत् ।
तदा ऽत्रत्येषु मर्त्येषु जातिभेदो भवेत् कथं ॥२८७॥
इत्यादेस्तर्कतः शिष्य मतो भारतनीवृति ।
विप्रादिर्वर्णभेदो यः स निराक्रियतां बुधैः ॥२८८॥
अन्याय्यं त्वीदृशं येषु मतं शास्त्रेषु विद्यते ।
ऐशानि न प्रतीयन्ते तानि मर्त्यैः कृतानि तु ॥२८९॥

॥ शिष्य उवाच ॥

विप्रादिर्वर्णभेदः स विद्यते चेदवास्तवः ।
तदा तं प्राक्तना मर्त्या मन्तुमारेभिरे कथं ॥२९०॥

॥ गुरुरुवाच ॥

पुरावृत्तप्रबंधानां विश्वास्यानामभावतः ।
न शक्यो जातिभेदस्य सम्यग् व्याकर्तुमुद्भवः ॥२९१॥
परन्तु प्राक्तना मर्त्याः प्रायशो बालिशाः स्थिताः ।
इत्थं पूर्वेतिहासानां विचारेण प्रतीयते ॥२९२॥

यथा च बालका यद्यच्छ्कुर्वंति प्रतियन्ति तत् ।
पूर्वे मतानि भेजुस्ते ऽसम्भवानि जनास्तथा ॥२९३॥
कदाचिज्जिष्णुवर्गस्य विदेशीयस्य धीमतः ।
अत्रागमेन वर्णानां भेदारम्भो ऽभवत् पुरा ॥२९४॥
नरोषितावनिर्यापि जलप्लावनतः परे ।
ज्ञातव्यः प्रथमं नृणां भारते ऽत्र समागमः ॥२९५॥
तत्कालादद्यपर्यन्तं वर्षाः पंचसहस्रकाः ।
नातीताः किंचिदूनं तु बुधैरित्थं विनिश्चितं ॥२९६॥
ये मर्त्या वर्वरा आदावूषुर्भारतनीवृति ।
देशे ऽत्राद्यापि तच्छेषाः परितःस्थवनाश्रिताः ॥२९७॥
वेदानुयायिनः पश्चात् समागत्य मरुद्दिशः ।
नरानाद्यान् वशीचक्रुस्तद्देशे चावसंस्ततः ॥२९८॥
श्यामादिवर्णभिन्नत्वं कदाचिच्चाभवत् तदा ।
प्रत्नेष्वत्रत्यमर्त्येषु तदाक्रान्तृजनेषु च ॥२९९॥
लोका हि भिन्नदेशोया एकवंशोद्भवा अपि ।
श्यामश्वेतादिवर्णाद्यैर्विशेषैः संति संयुताः ॥३००॥
दृष्ट्वा विशेषमन्योन्यं वर्णभाषादिकेषु च ।
कदाचिज्ज जातिभेदस्य ततस्ते चक्रिरे ऽनुमां ॥३०१॥
क्रमेण तादृशा शिष्य प्रकारेणापरेण वा ।
देशे ऽस्मिन् जातिभेदस्याभवन् मन्ये समुद्भवः ॥३०२॥
यथा तु संप्रदायानां मतानां चापि पक्वता ।
न सद्यो जायते लोके शनकैस्तु प्रसर्पति ॥३०३॥

तथैव जातिभेदस्य संप्रदायोऽपि भारते ।
न सद्यः पकृतां प्राप शनैस्त्विथं प्रतीयते ॥३०४ युग्मं॥
कथं तु जातयो भिन्नाः पदं स्वं स्वमवाप्नुवन् ।
यथाधियाऽवगच्छामि तथा ते व्याकरोमि तत् ॥३०५॥
ये लोका ज्ञानसम्पन्ना नानाशास्त्रविदोऽपि च ।
तदुत्कर्षं जना अज्ञाः सम्मन्यन्ते स्वभावतः ॥३०६॥
अतो हेतोस्तथा नानाप्रकारोपायवेत्तितः ।
अज्ञानात् चतुराः प्राय आनयन्ति निजं वशं ॥३०७॥
यस्माच्चादृष्टदेवादिभयं प्रायो नृषु स्थितं ।
तस्मात् मुख्यं पदं प्रापुर्याजका देवसेवकाः ॥३०८॥
प्रजायाश्च यदन्यस्या योद्धारो बलवत्तराः ।
द्वितीयं क्षत्रियास्तस्माज् जिष्णवो लेभिरे पदं ॥३०९॥

॥ शिष्य उवाच ॥

श्यामादिवर्णभिन्नत्वाद् भाषाभिन्नत्वतोऽपिच ।
किं भिन्नदेशिनां नृणां जातिभेदो न तर्क्यते ॥३१०॥

॥ गुरुरुवाच ॥

एकैव शिष्य भाषासीत् समस्तानां नृणां पुरा ।
इत्थं मोस्युक्तशास्त्रेभ्यः प्राचीनेभ्यः प्रतीयते ॥३११॥
भाषाभेदस्त्वभूत् पश्चात् मनुष्याश्च ततः परं ।
देशान्तरेष्वनेकेषु व्यस्तीर्य्यंत पृथक् पृथक् ॥३१२॥
ततश्च भिन्नदेशीयग्रीष्मशीतादिभेदतः ।
श्यामादिवर्णभिन्नत्वं भिन्नदेशीयजेष्वभूत् ॥३१३॥

तथाच कालगौरादिवर्णभिन्नत्वतो नृणां ।
कदाचिन्न जातिभिन्नत्वमनुमातुं न शक्यते ॥३१४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

चतुर्धा जातिभिन्नत्वोद्भवस्य याकृतिं स्फुटां ।
किं काम्यपरां वक्तुं भवान् शक्नोति मे गुरो ॥३१५॥

॥ गुरुरुवाच ॥

नृणां भिन्नपदत्वेन प्रवृत्त्या च स्वकर्मसु ।
सर्वेषां जायते सौख्यं साहाय्यं च परस्परं ॥३१६॥
प्रवृत्ताः कर्मसु स्वेषु केवलेषु निरन्तरं ।
प्रयान्ति मानवा दाक्ष्यमभ्यासार्जितकौशलाः ॥३१७॥
कार्य्येषु यस्तु भिन्नेषु विविधेषु प्रवर्त्तते ।
सो ऽनेककर्मकर्त्तृत्वात् कस्मिन्नपि न सिध्यति ॥३१८॥
तथा च कर्षकः शिल्पिकर्म कुर्वन् न सिध्यति ।
न वा कृषिक्रियां शिल्पी न वा तक्षा चिकित्सनं॥३१९॥
कदाचित् प्राग् विचार्य्येदं राजनीतिविदो नृपाः ।
प्रजा नियोजयामासुर्भिन्नेषु स्वस्वकर्मसु ॥३२०॥
यथा च कर्मसु स्वेषु तास्तिष्ठेयुर्निरन्तरं ।
तथा दृढैरबध्नंस्ताः शृङ्खलैर्जातिरूपकैः ॥३२१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

स्वीकृत्य:कर्मभेदोत्थं फलसंघं कथं भवान् ।
निन्दया जातिभेदं तं वक्ति बंधनरूपकं ॥३२२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

नैसर्गिकी पितुर्बुद्धिर्ये चाभ्यासार्जिता गुणाः ।
स्वभावात् तत्सुतस्तेषामधिकारी न जायते ॥३२३॥
तथैव यत्पिता मन्दः क्षुद्रकर्म्मा च विद्यते ।
कदाचित् स सुतो दक्षः स्याद् विद्याप्तिक्षमोऽपि च॥३२४॥
जायन्ते प्रभुधीमंतो जनाः सर्वासु जातिषु ।
जिज्ञासुबुद्धिसम्पन्ना विद्याभ्यासक्षमास्तथा ॥३२५॥
स्वानिष्टं पैतृकं कर्म त्यक्तुं ते चेन् नशक्नुयुः ।
स्वजातिनियमैर्बद्धास्तर्हि नश्यंति तद्गुणाः ॥३२६॥
ये जातिबन्धनाबद्धाः स्वतंत्राश्च भवंति ते ।
स्वस्वगुणानुकूलासु प्रवर्त्तंते हि वृत्तिषु ॥३२७॥
अतोऽपि जातिबद्धेऽस्मिन् देशे सर्वत्र दृश्यते ।
शक्तिर्नारस्वभावस्य जातिशृङ्खलभेदिका ॥३२८॥
विप्रा हिं शास्त्रतः सर्वे शास्त्राध्ययनधर्मकाः ।
वृत्तीस्तु परिचर्य्याद्या आश्रयंति सुभूरयः ॥३२९॥
दासत्वं चेति शूद्राणां धर्मः शास्त्रानुसारतः ।
शूद्रास्तु मगधे प्रापूराजत्वपदवीमपि ॥३३०॥
आदौ निरूपितं शास्त्रे यथा वर्णचतुष्टयं ।
तथा तन्नो चिरं तस्थौ सद्यः प्राप तु संकरं ॥३३१॥
इदानीं केवला विप्रा असंकीर्णा अवस्थिताः।
तदन्येषां तु वर्णानां बहुधा संकरोऽभवत् ॥३३२॥

नृस्वभावविरुद्धो यो नियमो नरकल्पितः ।
स ग्लानिमचिराद् गच्छेच्छास्तृभिः स्थापितोऽपि सन् ३३३

॥ शिष्य उवाच ॥

किं गुरो नीवृति क्वापि कस्मिंश्चिद् भारतादृते ।
स नृणां जातिभेदस्य संप्रदायो मतोऽभवत् ॥३३४॥

॥ गुरुरुवाच ॥

नैतस्मिन् केवलं देशे जातिभेदस्य संस्थितिः ।
पुरा तत्संप्रदायस्तु पारसीके तथास्थितः ॥३३५॥
एवं मिश्राख्यदेशे च साप्तवर्ण्यसमन्विते ।
यथाऽत्र ब्राह्मणा मुख्यास्तथा तत्रापि शास्त्रिणः ॥३३६॥
निवृत्तो जातिभेदस्तु तस्मिन्नीवृद्द्वयेऽधुना ।
तन्मते प्राक्तने लुप्ते स्थापिते च ततो नवे ॥३३७॥
सौगताश्चात्र देशेऽपि पुरा बहुनुगैर्युताः ।
जातिभेदं निराकुर्वन् वेदस्य परिपंथिनः ॥३३८॥
इदानीं भारताल्लुप्ता अपि ते सौगताः समे ।
पुराऽस्मिन् न्यवसन् देशेऽनेके तदनुयायिनः ॥३३९॥
सुख्यातोऽमरसिंहश्च योऽमराभिधकोषकृत् ।
सोऽप्यासीत् सौगतो भूपास्तथानेके सपंडिताः ॥३४०॥
प्रमाणैरीदृशैः शिष्य जातिभेदो निरस्यते ।
दिष्टश्च यत्र शास्त्रे स ईशं शास्त्रं न भाति तत् ॥३४१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

शास्त्राणां भारतीयानां मानुषोत्पत्तिसिद्धये ।
अनेकानि ... न त्वया प्रोक्तानि हे गुरो ॥३४२॥
मलान्वितास्तु या वार्त्ता अन्याय्यानि मतानि च ।
यान्युद्धृतानि शास्त्रेभ्यो भवता खण्डितानि च ॥३४३॥
न तानि मुख्यशास्त्रेषु वेदषड्दर्शनादिषु ।
वर्त्तंते ज्ञानकोषेषु पुराणेषु तु प्रायशः ॥३४४॥ युग्मं॥
पौराणिकीः कथाः सर्वा मन्यन्ते पंडिता अपि ।
तथापि भवतो वादात् त्याज्यास्ताःस्वीकरोम्यहं॥३४५॥
तंत्राणि चात्यपूतानि दृढलज्जाकराणि च ।
हेयानि साधुभिः सर्वैर्मन्ये प्रीतिकरः स्वयं ॥३४६॥
परन्तु वेदवेदाङ्गस्मृतिषड्दर्शनस्थितं ।
मतं विपश्चितः सर्वे आद्रियंते विशेषतः ॥३४७॥
सामान्यपुरुषाज्ञातदर्शनस्थमतान्यतः ।
श्रेयांसि किं न विद्यन्ते विदुषां मुक्तिदानि च ॥३४८॥

॥ गुरुरुवाच ॥

आचारान् भारतीया याननुतिष्ठंति साम्प्रतं ।
न वेदार्थानुकूलास्ते बहुधा विकृतिस्त्वभूत् ॥६४९॥
न वेदोक्तार्चनां कोऽपि सम्यगाचरति द्विजः ।
प्रायश्च नावगच्छन्ति तन्मतानि बुधा अपि ॥३५०॥
यथोक्तं प्राङ् मया शिष्य तथा धर्ममतादिषु ।
विकारं क्रमशः प्राप्तान् विद्धि भारतवासिनः ॥३५१॥

तस्माच्चाधुनिका विप्राः पुराणोक्तमतानुगाः ।
वेदत्यजः प्रतीयन्ते न तु वेदानुयायिनः ॥३५२॥
धर्मस्याधुनिकस्यातः खण्डनं यच्चिकीर्षति
किं खण्डनेन वेदानामस्ति तस्य प्रयोजनं ॥३५३॥
सिद्धे पौराणिकानां हि मतानां खण्डने स्फुटे ।
धर्मस्याधुनिकस्यापि खण्डनं सिध्यति ह्यलं ॥३५४॥
यथा तु शिष्य वेदानां तत्त्वं शक्नोषि वेदितुं ।
तथा तद्विषये वार्त्ता वक्ष्यमाणां निशामय ॥३५५॥
चमत्कारक्रियाशक्तेः संस्थितिर्वेदवक्तृषु ।
न मंतव्येति ते स्यादावध्यायस्य मयोदितं ॥३५६॥
तस्माच्चाश्चर्य्यकर्मोत्थप्रमाणाभावतः श्रुतेः ।
न बोध्यमीश्वरोक्तत्वमिति प्रागनुमा कृता ॥३५७॥
वेदोक्तदेवतार्च्चाया विषये च मया पुरा ।
कृता या व्याकृतिस्तां त्वं पुनः शिष्य निशामय ॥३५८॥
प्राक् काले ईश्वरस्यार्चा यथार्था प्राचलद् भुवि ।
तत्काले हीश्वरो मर्त्यान् स्वस्य पूजामुपादिशत् ॥३५९॥
पश्चात् तु मानुषा मौढ्याद् विकार्य्येश्वरपूजनं ।
सूर्य्याद्याराधनां तस्मिन् भ्रान्तस्वान्ता अमिश्रयन् ३६०॥
अर्कादितेजसा गत्वा ह्युज्ज्वलेन चमत्कृतिं ।
प्रभावं मेनिरे दैवं संस्थितं भास्करादिषु ॥३६१॥
दिव्यं विलोक्य चाकाशं शुभ्रताराविचित्रितं ।
अदृष्टपारमब्धिञ्च तथाद्रीन् हिमशेखरान् ॥३६२॥

सर्वत्र देवता भिन्ना भिन्नस्थालयवासिनीः । युग्मं ॥
नाकीयाः पार्वती[illegible] सा[illegible]श्चाप्यकल्पयन् ॥३६३॥
श्रौता मंत्रा यदा [illegible] व्यरच्यंत तदेदृशीं ।
सूर्य्याद्याराधनां लोका भारतीयाः समाचरन् ॥३६४॥
प्रायो हि श्रौतमंत्रेषु वरुणेन्द्रादिदेवताः ।
नाकोद्ध्योकसः स्तोत्रैः प्रशस्यन्ते मुहुर्मुहुः ॥३६५॥
अनेनोक्तेन रूपेण सोमसूर्य्यादितेजसा ।
मर्त्याश्चमत्कृतास्तेषां कर्त्तुमारेभिरे ऽर्चनां ॥३६६॥
यानि स्तोत्राणि चात्रत्यास्तेषां प्रारचयन् जनाः ।
तान्येव वैदिका मंत्राः प्राक्तना इति बुध्यतां ॥३६७॥
नासंस्तन्मंत्रवक्तार ईश्वरेण प्रचोदिताः ।
भ्रान्तास्त्वसत्यदेवानां स्वयं ते कल्पयन् स्तवान् ॥३६८॥
ये मौढ्यान् मुनयो ऽग्न्यादीनार्चन् त्यक्त्वा परेश्वरं ।
कथं तान् चोदयेदीशः स्तोतुं स्वानिष्टदेवताः ॥३६९॥

॥ शिष्य उवाच ॥

महाभूतस्वरूपाणां देवतानामुपासना ।
वेदेष्वादिश्यते भूयो गुरो तत्र न संशयः ॥३७०॥
परन्त्वग्नीन्द्रमित्रादीन् मूर्त्तान् प्रतिनिधीनिव ।
अदृश्येशस्य किं नार्चन् प्रत्ना वेदानुयायिनः ॥३७१॥

॥ गुरुरुवाच ॥

इन्द्रादीन परमेशस्य मूर्त्तान् प्रतिनिधीनिव ।
प्राशंसन् वेदवक्तार आद्या इत्थं न भाति मे ॥३७२॥

देवा हि प्रत्नमंत्रेषु बहवो विविधाऽहुताः ।
इन्द्रो वह्निश्च वायुश्च सविता चाश्वि[illegible] ॥३७३॥
विश्वेदेवाश्च सोमश्च त्वष्टा च वरुणा[illegible] ।
इन्द्राणी वरुणानी च सरस्वत्यादयोऽपि च ॥३७४॥
तान् सर्वान् मंत्रवक्तारो विभोः प्रतिनिधीनिव ।
अमन्यन्तेति मे नैव भाति मंत्रविचारणात् ॥३७५॥
व्याख्यातारस्तु मंत्राणां ये ऽभवन्नुत्तरा बुधाः ।
ते एवैतादृशीं व्याख्यामूचुर्ब्रह्मैक्यवादिनः ॥३७६॥
अन्यच्चेन्द्रादिदेवानां स्थिता मंत्रेषु भूरिषु ।
स्तवा ये तैर्यथार्हं न महिमेशस्य नूयते ॥३७७॥
ईशस्य वर्णनं सौम्यं तन्माहात्म्यस्तवान्विते ।
वेदेषु कुत्रचिद् भाति मिश्रितं त्वनृतैर्मतैः ॥३७८॥
स्रष्टुर्हि तेन सृष्टस्य जगतश्च विविक्तता ।
न वेदे संमता किंतु सृष्टस्रष्टोरभिन्नता ॥३७९॥
तस्मादाराधनेशस्य सम्यङ्‌ नादिश्यते श्रुतौ ।
महांस्तु वर्न्नते तत्र विषये ऽस्मिन् मतभ्रमः ॥३८०॥

॥ शिष्य उवाच ॥

वेदान्तन्यायसांख्यादिदर्शनानां मनीषिभिः ।
ज्ञानेप्सुकैरधीतानां गुरो तत्वं प्रपंचय ॥३८१॥

॥ गुरुरुवाच ॥

आन्वीक्षिकीप्रवीणानां विदुषां बुद्धिसूक्ष्मता ।
अर्थस्य चैव गांभीर्य्यं दर्शनेषु प्रतीयते ॥३८२॥

किंतु दर्शनवक्तारो मुनयो ये प्रकीर्त्तिताः ।
बुद्ध्याऽतिमानुषा नासन्न तिसूक्ष्मधियोऽपि ते ॥३८३॥
आन्वीक्षिक्यादिशास्त्रेषु यावती बुद्धिसूक्ष्मता ।
वेदान्तादिप्रवक्तॄणां प्राचामासीद् विपश्चितां ॥३८४॥
पूर्वेषु तावती ज्ञेया यावनेषु मनीषिषु । युग्मं॥
स्थिता धीसूक्ष्मता चित्रा परमार्थस्य मार्गणे ॥७८५॥
प्राचीना यवनास्ते तु तर्कपंचानना अपि ।
स्वां विद्यां मुनिभिः प्रोक्तामिति नोचुः कदाचन ॥३८६॥
स्वकीयबुद्धिशक्त्या तु विचारेण स्वकेन च ।
श्रमेण चार्जितं ज्ञानं मेनिरे यवना अमी ॥३८७॥
अज्ञातोत्पत्तिकालीना यास्तु विद्याश्चिरोद्भवाः ।
ता आर्षीरेव देशेऽस्मिन् वावद्यन्ते विपश्चितः ॥३८८॥
विद्यास्तु शिष्य यावत्य आद्रियन्तेऽत्र तावतीः ।
ससर्ज मानुषी बुद्धिर्नतूवाच मुनिव्रजः ॥३८९॥

॥ शिष्य उवाच ॥

सर्वा दार्शनिकी विद्या मर्त्यधीकौशलार्जिता ।
नत्वैश्वरीति भावत्को ह्यनुभूतो मयाऽऽशयः ॥३९०॥
किन्तु याऽऽसादिता विद्या विचारेण विपश्चितां ।
किं न प्रामाणिको बोध्या गुरो सा मुक्तिदाऽपि च॥३९१॥

॥ गुरूरुवाच ॥

मतस्य संमतिर्नास्ति दर्शनानां परस्परा ।
अनेकधाविरोधस्तु तत्तदर्थेषु विद्यते ॥३९२॥

तन्नन्मतानुगानां च विवादो वर्त्तते मिथ ।
मतं स्थापयतां स्वीयं परकी[illegible] ॥३९३॥
यथा वेदान्तसूत्रेषु सांख्यवैशेषिक[illegible]
प्रधानपरमाण्वादिविषयं खण्ड्यते म[illegible] ॥३९४॥

॥ शिष्य उवाच ॥

यस्तत्तद्दर्शनार्थेषु विपर्य्यायः प्रतीयते ।
तं मे भवान् समासेन व्याकरोतु बुभुत्सवे ॥३९५॥

॥ गुरूरुवाच ॥

एकत्वमात्मनः शिष्य वेदान्ते प्रतिपाद्यते ।
मता त्वनेकता सांख्ये योगशास्त्रे तथैव च ॥३९६॥

॥ तथा च वेदान्तमतं ब्रह्मविन्दूपनिषदुक्तं ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः स विद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभावतः ॥

॥ सांख्यकारिका च ॥

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥१८॥

॥ अपि च कपिलसूत्रं ॥

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं

तथाच योगसूत्रं

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः
क्लेशादिभिरपरामृष्टस्त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृष्टः पुरुषविशेषो
न्येभ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्यते इति विशेष ईश्वर ईश्वनशीलः इ[illegible]

मावेण सकलजग[illegible]श्रमः । यद्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादिस्पर्शो नास्ति तथापि [illegible] प्रदिश्यते । यथा योद्धृगतजयपराजयौ स्वामिनः ॥ [illegible]पि कालेषु तथाविधो ऽपि क्लेशादिपरामर्शो नास्ति । [illegible]तः स [illegible] एव भगवानीश्वरः । नच जीवन्मुक्तेष्वतिव्याप्तिः मुक्तात्मनां हि क्लेशादियोगस्तैस्तैः [illegible]पायैर्निवर्त्तितः । परमेश्वरस्य तु सर्वदैव तथात्वान्नमुक्तात्मतुल्यत्वमित्यन्यच धारेश्वरटीकायां विस्तरः ॥

निमित्तकारणं ब्रह्म तथोपादानकारणं ।
विश्वस्यास्येति वेदान्ते विद्धि ब्रह्मनिरूपणं ॥३९७॥
प्रधानमेव सांख्ये तु जगतो मूलमुच्यते ।
वैशेषिके ऽणवस्त्वेव भूतमूलात्मका मताः ॥३९८॥
तथैव भगवद्गीताकारको ऽपि त्रयोदशे ।
अध्याये पुरुषस्याह प्रकृतेश्चाप्यनादितां ॥३९९॥

तथाच १९ । २० श्लोकयोक्तं

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणानिति ॥

इत्यादिकविपर्य्ययाद् दर्शनानां परस्परं ।
प्रामाण्यं कस्य मंतव्यं कस्य नेति न निश्चयः ॥४००॥

॥ शिष्य उवाच ॥

वेदवाक्यानुकूलत्वाद् वेदान्तस्य मनीषिणः ।
मन्यन्ते मुख्यतां तस्य प्रामाण्यं च विशेषतः ॥४०१॥

तस्माच्च भवतश्चेन् न वेदान्ते वि[illegible]त्तिः ।
तद्धेतुं विस्तरात् तर्हि भव[illegible]थाच्च [illegible]ति ॥४०२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

निमित्तकारणं ब्रह्मैवोपादानं च संमृ[illegible]ः ।
ब्रह्मेत्र कार्य्यमप्येवं वेदान्ते प्रतिपादितं ॥४०३॥
ततः प्रयान्ति भूतानि पुनस्तत्र विशंति च ।
नरात्मा चैव तस्यांशो लहरी वारिधेरिव ॥४०४॥
आत्मा ऽयं देहयुक्तत्वादज्ञानेन परिप्लुतः ।
ब्रह्माद्वैतं तु विज्ञाय मुक्तो ब्रह्मणि लीयते ॥४०५॥
इत्येष शिष्य मे सारो वेदान्तस्य प्रतीयते ।
किंत्वत्रास्वीकृतिं मे त्वं विद्धि वक्तव्यकारणात् ॥४०६॥
ब्रह्मसंसारयोर्यो ऽत्र ह्यभेदः प्रतिपादितः ।
सो ऽन्याय्यो भाति मे सम्यगसंभाव्यश्च सर्वशः ॥४०७॥
य एकमेव विश्वस्य कारणं परमेश्वरः ।
स आत्मरूपको ऽनादिर्निर्व्विकारश्च विद्यते ॥४०८॥
परन्त्वचेतनं दृश्यस्पृश्यवस्तुमयं जगत् ।
अनात्मरूपकं ज्ञेयं व्यतिरिक्तं तथा ऽऽत्मनः ॥४०९॥
य आत्मरूपको नित्यं निर्विकारो ऽपि चेश्वरः ।
कथं सो ऽनात्मरूपत्वं परिणम्य व्रजेत् स्वयं ॥४१०॥

॥ शिष्य उवाच ॥

विश्वोपादानहेतुत्वे ब्रह्मणो ऽस्वीकृते सति ।
प्रधानं परमाणून् वा जगन्मूलं ब्रवीषि किं ॥४११॥

॥ गुरुरुवाच ॥

नाऽनादिन[illegible]ऽनेन जगतीमीश्वरोऽसृजत् ।
न वा तां [illegible]न्ये ऽनादिभिः परमाणुभिः ॥४१२॥
ईशो हि केवलोऽनादिर्न प्रधानं नचाणवः ।
विद्यन्तेऽनादयः किम्वा जगतो मूलरूपकाः ॥४१३॥
स्वतंत्रस्त्वसतो विश्वमुदपादयदीश्वरः ।
आदावास्तैकको ह्यीशः स विश्वं चासतोऽसृजत् ॥४१४॥
ईशाद् विना ऽभविष्यच्चेत् किंचिदन्यदनादिकं ।
स्वतंत्रः सर्वशक्तिश्च नाभविष्यत् तदेश्वरः ॥४१५॥
कस्यापि रूपमात्रं हि वस्तुनो विकरोति यः ।
प्रागेव विद्यमानस्य सर्वशक्तिर्न भाति सः ॥४१६॥
परंतु योऽसतः किंचिद् वस्तूत्पादयति स्वयं ।
अनन्तशक्तिमान् सम्यक् स एव प्रतिभाति मे ॥४१७॥
तथाच शिष्य वेदान्ते सांख्ये वैशेषिकेऽपि यत् ।
कृतं न रोचते मे तदीश्वरप्रतिपादनं ॥४१८॥

॥ शिष्य उवाच ॥

य आत्मा मर्त्यदेहेषु स्थितश्चेतनरूपकः ।
तमप्यंशं भवान् किं न मन्यते परमात्मनः ॥४१९॥

॥ गुरुरुवाच ॥

संयुक्तो मर्त्यदेहैर्य आत्मा चेतनरूपकः ।
कदाचिन् मन्तुमंशं तं नार्हति परमात्मनः ॥४२०॥

यतः सर्वज्ञता सत्ता ऽनन्तता ऽः
निर्विकारे गुणास्तिष्ठन्त्यक्षयाः परमा ॥४२१॥
मनुष्यसंस्थितात्मा तु न सर्वज्ञो न
तनुज्ञानान्वितस्त्वस्ति पाप्मना च भ ..कृतः ॥२२॥
परन्त्वस्मत्स्थितात्मा चेदंशः स्यात् परमात्मनः ।
तर्ह्यैश्वरैर्गुणैर्युक्तः स्यात् स सर्वज्ञतादिभिः ॥४२३॥
अनन्तः परमात्मा यो निर्विकारः सदा स्थितः ।
कथं सर्वज्ञता तस्य सत्ता वा न्यूनतां व्रजेत् ॥४२४॥
सर्वज्ञो निर्विकारश्च परमात्मा स्वयं कथं ।
देहायत्तस्ततः स्वस्य माहात्म्याज्ञानतामियात् ॥४२५॥
पवित्रः परमात्मा यो रागद्वेषादिवर्जितः ।
स रागद्वेषयुक्तत्वं पापित्वं च व्रजेत् कथं ॥४२६॥
यश्चानन्दमयो ऽजस्रं परमात्मा निरूपितः ॥
पीडाशोकादिकावस्थां विकृतः स कथं व्रजेत् ॥४२७॥
भुंजंति मोहशोकादीन् चेदंशाः परमात्मनः ।
तदा स परमात्मापि भुंक्ते मोहादिकं स्वयं ॥४२८॥
अन्यच्च निर्विकारस्याद्वितीयस्य परात्मनः ।
अंश्यत्वं खण्डनीयत्वं चेति वै संभवेत् कथं ॥४२९॥
तस्माच्छिष्य य आत्मानः संयुक्ता मर्त्यवर्ष्मसु ।
विविक्तान् ईश्वराद् विद्धि सादीनन्तवतश्च तान् ॥४३०॥
नृदेहजन्मनः काले तत्तद्युक्तात्मनामपि ।
उत्पत्तिं शिष्य जानीहि नच तेषामनादितां ॥४३१॥

प्रत्येकमानवस्यात्मा चानन्तो नैव विद्यते ।
अर्थात् नानन्तकालेऽयं स्थायी अन्तवांस्तु स्वभावतः ॥४३२॥

॥ शिष्य उवाच ॥

आत्मानो वर्ष्माभिः सार्द्धं म्रियंते मृत्यनेहसि ।
क्षयं च सर्वथा यान्ति किमित्थं मन्यते भवान् ॥४३३॥

॥ गुरूरुवाच ॥

नृमृत्युसमये नाशं न मन्येऽहं तदात्मनां ।
प्रत्युतास्माकमात्मानोऽक्षयाः स्थास्यंति शाश्वतं ॥४३४॥
मया यदधुना प्रोक्तं मानुषात्माऽन्तवानिति ।
तेन मनुष्यात्मा परिच्छिन्न इति मात्रं विवक्षितं ॥४३५॥
तथाच ब्रह्मणो ज्ञानं यद् वेदान्ते निरूप्यते ।
यथार्थं तन् न मे भाति न वा तज्ज्ञातृमुक्तिदं ॥४३६॥
अन्याख्यमयथार्थं च भ्रान्तिजं चैव यन् मतं ।
तस्यावलम्बनान् मुक्तिं तन्मन्तार इयुः कथं ॥४३७॥
यथार्थं चैव यज् ज्ञानं भ्रमहीनं च सर्वशः ।
तस्यापि विज्ञिमात्रेण कोऽपि श्रेयो न गच्छति ॥४३८॥
सज्ज्ञानस्यानुसारेण यः समाचरति क्रियाः ।
स एव केवलो मुक्तिं गन्तुं शक्नोति सज्जनः ॥४३९॥
तस्माच्च गम्यते मुक्तिः शास्त्रीयज्ञानमात्रतः ।
इत्थं मुक्त्युत्सुकैर्मर्त्यैर्न मन्तव्यं कदाचन ॥४४०॥
भूयो हि ज्ञानमासाद्य विद्वांसः पारमार्थिकं ।
न तेन साधुताधिक्यं दर्पवृद्धिं प्रयान्ति तु ॥४४१॥

विशेषतस्तु वेदान्ते यज्ज्ञानं प्रतिपाद्यते ।
तस्यैव विज्ञितो गर्ववृद्धेः संभा[illegible] ॥ ४४२ ॥
भावं स्वं मानुषं ध्यात्वा माहात्म्यं [illegible] हे ।
निर्वेदमीश्वरस्यार्चाश्वार्हन्त्याचरितुं [illegible]राः ॥ ४४३ ॥
अनन्तः पुण्य ईशः क्व सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् ।
क्व पापो मानुषः क्षुद्रो दुर्बुद्धिस्तुच्छशक्तिकः ॥ ४४४ ॥
ब्रह्मास्मीत्थं तु यो मर्त्यो वेत्ति वेदान्तमोहितः ।
यथार्हमीश्वरस्यार्चां स भीतिं वाचरेत् कथं ॥ ४४५ ॥
यथा च ज्ञानमात्रेण मुक्तिरिष्टा न गम्यते ।
तथैव कर्मभिर्मोक्षो लब्धुं शिष्य न शक्यते ॥ ४४६ ॥
कृतानि यैर्हि पापानि ते दण्डार्हा अवस्थिताः ।
तद्दण्डाद्यात्मनस्त्रातुं कर्मभिः शक्नुवन्ति न ॥ ४४७ ॥
संसारे मानवः को ऽपि निरङ्घस्को न विद्यते ।
दण्डं तु भोक्तुमर्हन्ति लोकाः सर्वे कुमण्डले ॥ ४४८ ॥
सुकर्मभिश्च पापानि न शोध्यन्ते कदाचन ।
नह्यङ्घोनाशकं किञ्चित् पुण्यं ज्ञेयं सुकर्मसु ॥ ४४९ ॥
सुक्रियाः सकला एव ज्ञातव्या ऋणरूपिकाः ।
तच्छोधनाच्च न ज्ञेयं शिष्यर्णान्तरशोधनं ॥ ४५० ॥
अन्यच्च यावतीर्मर्त्या अनुतिष्ठन्ति सुक्रियाः ।
तद्धेतोरपि दण्ड्यास्ते तत्र पापस्य मिश्रणात् ॥ ४५१ ॥
नृजातेर्भ्रष्टतां ज्ञानं न क्षिणोति स्वभावजां ।
तथैव तां सुकर्माणि न पुनन्ति कदाचन ॥ ४५२ ॥

तस्मादन्वेषणा कार्य्या मुक्त्युपायान्तरस्य मः ।
तथ्यस्तु पंचमाध्याय मुक्त्युपायो मयोदितः ॥४५३॥
अन्यच्च शिष्य, मुक्तिर्वेदान्ते प्रतिपाद्यते ।
सा मे ऽत्यसम्भवा भाति पंडितैरपि संमता ॥४५४॥
क्षुद्राणामीशभिन्नानां सादीनां चात्मनां कथं ।
अनन्ते निर्विकार्य्ये च लयः स्यात् परमात्मनि ॥४५५॥
वस्त्वन्यल् लीयते यस्मिंस्तस्य वृद्धिर्भवत्यपि ।
कथं वृद्धिस्त्वनन्तस्य सम्भवेत्परमात्मनः ॥४५६॥
वस्त्वन्यल् लीयते यस्मिन् तद् विकारं प्रगच्छति ।
विकारस्त्वविकार्य्यस्य न शक्यः परमात्मनः ॥४५७॥
लयो ऽपि नात्मनां चेत्तु सम्भवेत् परमात्मनि ।
तथापि नो लये भूते व्यक्तिबुद्धेः क्षयो भवेत् ॥४५८॥
स्वकीयव्यक्तिबोधे तु विगते मानवात्मनां ।
विलीनानां तदाऽवस्था किं न नाशसमा भवेत् ॥४५९॥
मुक्तिस्तु वास्तवी यादृक् सज्जनानां भविष्यति ।
तत् ते प्राक् पंचमाध्याये संक्षेपात् प्रोक्तवानहं ॥४६०॥

॥ शिष्य उवाच ॥

यद् भूयः पंडिताः प्राहुर्मायारूपमिदं जगत् ।
नृभावः स्वप्नरूपश्चेत्यत्र किं मन्यते भवान् ॥४६१॥

॥ गुरूरुवाच ॥

मायामयमिदं विश्वं स्वप्नरूपं च विद्यते ।
इत्येतद् व्याससूत्रेषु मतं क्वापि न वर्त्तते ॥४६२॥

न शारीरिकमीमांसाभाष्ये शंकरनिर्मिते ।
जगन्मायामयत्वस्य मतं तत्र [illegible]पाद्यते ॥४६३॥
किन्त्वेतदुत्तरैर्नूत्नं प्रोक्तं वेदान्तिभिः
न प्रत्नैस्त्विवति शास्त्राणां विचारेण प्र[illegible]ीयते ॥४६४॥

तथा च सांख्यप्रवचनभाष्ये विज्ञानभिक्षुणा
टीकाकारेण प्रोक्तं

नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनां
बन्धहेतुत्वं निराकृतमिति ॥

अपि च प्रबोधचन्द्रोदयनाटक उक्तं

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते इति ॥

तस्माच्च यन्मतं नोक्तं पूर्वैर्वेदान्तवक्तृभिः ।
नूत्नैस्तु कल्पितं तन्न ग्राह्यं स्याच्छास्त्रमंतृभिः ॥४६५॥
न मायारूपको ऽस्त्येष संसारो वास्तवस्त्विवति ।
किं प्रत्यक्षप्रमाणान्न जायते निश्चयो दृढः ॥४६६॥
तनोति त्वीश्वरो विश्वमसन्नो वंचयन्निव ।
इत्येष वंचनारोपो नार्हते कर्त्तुमीश्वरे ॥४६७॥
समस्तेष्विन्द्रियार्थेषु परमेशस्य कौशलं ।
दिव्यं प्रदर्शितं भाति धीमद्विस्मयकारकं ॥४६८॥
परीक्षां यावतीं मूर्त्तपदार्थानां करोति यः ।
तावत्या तच्चमत्कारबोधाधिक्यं भवत्यपि ॥४६९॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां स्वेषां स्वेषां महाय च ।
प्रकल्पितानि दाक्ष्येण प्रतीयन्ते ऽद्भुतेन वै ॥४७०॥
यस्मिंस्त्वेतादृगीशस्य दिव्यदाक्ष्यनिदर्शनं ।
मन्ये मायामयत्वं तद्विष्टपस्य न सम्भवेत् ॥४७१॥

॥ शिष्य उवाच ॥

किं कायबन्धमुक्तत्वान् मर्त्यमुक्तिर्भवेद् गुरो ।
नृणां सविग्रहाणां वा किं विमुक्तिर्भविष्यति ॥४७२॥

॥ गुरूरुवाच ॥

न देहान् मोचनं मुक्तिः पापान् मोचनमेव तु ।
पापाद्धि जायते दुःखं नतु देहयुतत्वतः ॥४७३॥
वियुक्तानां शरीरेभ्य आत्मनां केवलं यदि ।
मुक्तिः शक्या तदा मुक्तिर्न मनुष्यैरवाप्यते ॥४७४॥
उभे यस्मिन् हि संयुक्ते जन्तावात्मकलेवरे ।
स एव मानुषः ख्यातो नात्ममात्रं तु मानुषः ॥४७५॥
वियुक्तो वपुषश्चात्मा पृथग् यावदवस्थितः ।
तावत् तं मानुषं नाहुरात्ममात्रं तु पंडिताः ॥४७६॥
तस्मान् नष्टे मनुष्यत्वे आत्मत्वे चैकके स्थिते ।
विमुक्तिरात्मनो ह्येव वेदान्ते प्रतिपाद्यते ॥४७७॥
अहं तु नात्ममात्राणां मुक्तिं भव्यां ब्रवीमि ते ।
सदेहमानुषाणां तु भव्यं मोक्षं सनातनं ॥४७८॥
यावद्विधा मनुष्याद्याः सृष्टा ईशेन जंतवः ।
शक्या ऽस्ति तावतां सिद्धिस्तत्तद्भावानुसारतः ॥४७९॥

निसर्गाद् देहसंयुक्ता ईश्वरेण कृता वयं ।
स्थिते ऽतो नः सदेहत्वे सिद्धिर्भवितुमर्हति ॥४८०॥
पापान्मुक्ताश्च ये मर्त्या इयुर्मुक्तिं सनातनीं ।
न ह्यात्मदेहयोस्तेषां वियोगो भविता पुनः ॥४८१॥
देहे स्वाभाविकी काचित् संस्थिता ऽस्त्यपवित्रता ।
एवं न विद्धि यद्यद्धीशेन सृष्टं तदुत्तमं ॥४८२॥
परन्त्वपुण्यता जाता पापाद्वात्मदेहयोः ।
नष्टे च किल्बिषे दोष उभयोरपि नंक्ष्यति ॥४८३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

वियोगो मृत्युना किं न भवत्यात्मशरीरयोः ॥
अतस्तयोर्हि संयोगः कथं स्थास्यति शाश्वतः ॥४८४॥

॥ गुरूरुवाच ॥

वियोगः क्रियते सत्यं मृत्युनात्मशरीरयोः ।
तयोः पुनस्तु संयोगस्ततः पश्चाद्भविष्यति ॥४८५॥
श्रेयस्तु कीदृशं भव्यं केनोपायेन चार्ज्यते ।
तत् ते प्राक् पंचमाध्याये संक्षेपेणोक्तवानहं ॥४८६॥

॥ शिष्य उवाच ॥

अस्माकं पूर्वजन्मानि यानि भूतानि हे गुरो ।
न तेषां विषये किंचिन् मां विज्ञापितवान् भवान् ४८७॥

॥ गुरुरुवाच ॥

आवृत्तिर्जन्मनामात्मसंयोगश्च मुहुर्मुहुः ।
कलेवरान्तरैः शिष्य कदाचिन् न मया मतः ॥४८८॥
जन्मैकमेव विद्धि त्वं नाधिकं च नरात्मनां ।
तथैकमेव मृत्युं च विचाराहं तु तत्परे ॥४८९॥
जन्मन्यस्मिंश्च यादृशि नराः कर्माणि कुर्वते ।
तादृक् ते परलोके वै फलं भोक्ष्यन्ति शाश्वतं ॥४९०॥

॥ शिष्य उवाच ॥

चेत् प्राक्तनानि जन्मानि न मतानि गुरो तदा ।
मनुष्याः सकला दुःखं बहुधा भुञ्जते कथं ॥४९१॥
नाना च यो दशाभेदो वित्ताविताादिकोद्भवः ।
अस्माभिः किं न मंतव्यः प्राकक्रियाफलमेव सः ॥४९२॥

॥ गुरुरुवाच ॥

न पूर्वजन्मकर्मभ्यो ज्ञेयो दुःखसमुद्भवः ।
जन्मनो वर्त्तमानस्य कुकर्मभ्यस्तु केवलं ॥४९३॥
विषमूलात् फलं तिक्तं किल्विषाद् दुःखमुत्थितं ।
दण्डाय विहितं नृणां रुजश्चौषधरूपकं ॥४९४॥
निष्पापः कोऽपि संसारे मानुषो नेह वर्त्तते ।
तस्मान् नराः समे ऽर्हन्ति ताडनं दुःखरूपकं ॥४९५॥

न केवलं तु दंडार्थं नृणां दुःखस्य संस्थितिः ।
हितार्थं त्वपि तत्पापप्रतीकारस्वरूपिका ॥४९६॥
मर्त्या हि व्यसनासक्ता ऐहिकार्थैषिणोऽपि च ।
पुण्यस्य सत्पथं त्यक्त्वा प्रायोऽधर्मं भजंति ह ॥४९७॥
दुःखानां तीक्ष्णशास्त्या तु विपदामाक्रमेण च ।
रागाणां दम्यते शक्तिर्गर्वश्चैव धनादिजः ॥४९८॥
संसारे सुखचापल्यं ततो ज्ञात्वा च साधवः ।
विनीताः परलोकस्य शर्मेच्छंति सनातनं ॥४९९॥
पिता पुत्रं यथा शास्ति कृतदोषं दयामयः ।
दयस्तथेश्वरो मर्त्यान् अपराधनिवृत्तये ॥५००॥
लोके च यो दशाभेदो वित्ताविताादिजः स्थितः ।
न प्राक्जन्मक्रियाहेतुस्तत्रेच्छैवेश्वरस्य तु ॥५०१॥
सर्वान् हि मानुषान् ईशः स्वेच्छामात्रेण सृष्टवान् ।
स्वयेच्छयैव धीरूपार्थादिदानं विभक्तवान् ॥५०२॥
तस्मादस्माभिरन्यायारोपो नो कार्य्य ईश्वरे ।
स्वं वस्तु तेन दत्तं हि नाधिकारस्तु तत्र नः ॥५०३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

संसारे चंचलेऽसारे विषयैरुत्तमैरपि ।
आनंदतृष्णजस्तृप्तिरात्मनो नैव जायते ॥५०४॥
तस्माद्व येषु संन्यासो वैराग्यं चोपदिश्यते ।
तच्छास्त्राणां मतं किन्न भवते रोचते भृशं ॥५०५॥

॥ गुरूरुवाच ॥

असारो ऽस्त्येव संसारस्तत्र शर्मेप्सुकस्य च ।
न तृप्तिरात्मनः शक्येत्यत्र शिष्य न संशयः ॥५०६॥
परन्तु कारणाद् यस्मात् सन्न्यासो मे न रोचते ।
मया तत् स्पष्टरूपेण वक्ष्यमाणं निशामय ॥५०७॥
व्यर्थानि मानुषा मूढा भूयः कर्माणि कुर्वते ।
ईशस्तु सर्वविद् व्यर्थं किञ्चित् कर्तुं न शक्यति ॥५०८॥
तस्माद्धितार्थमस्माकं विषयानीश्वरो ऽसृजत् ।
अस्मासु च न्यधात् रागान् नानाकर्मप्रवर्त्तकान् ॥५०९॥

॥ शिष्य उवाच ॥

बलात्कारेण रागाणां मज्जन्त्यङ्घस्सु मानवाः ।
तस्मात् किं रागदान्तिर्न तैः कर्त्तव्या सुयत्नतः॥५१०॥

॥ गुरूरुवाच ॥

स्वकान् रागान् वशीकर्तुं नरा अर्हन्ति नित्यशः ।
दृढश्च तद्बलात्कारो विनेतव्यः समन्ततः ॥५११॥
किंतु प्रीतिस्पृहाहर्षक्रोधशोकभयादिकान् ।
रागानावश्यकान् को ऽपि नोत्पाटयितुमर्हति ॥५१२॥
यतः स्वाभाविकै रागैर्विहितैरीश्वरेण तैः ।
क्रियाप्रवर्त्तकैर्नित्यं विद्यते नः प्रयोजनं ॥५१३॥

औचित्यवित्तिमात्राद्धि रागाणां चोदनाद् विना ।
नरो न कोऽपि चेष्टेत विषयाणामुपेक्षया ॥५१४॥
मनुष्या भोजनौचित्यबोधमात्रान् न भुंजते ।
क्षुधस्तु प्रेरणात् सर्वे एव खादन्ति मानवाः ॥५१५॥
अतोऽस्मत्संस्थितै रागैः स्वकीयविषयार्थिभिः ।
न बुद्धिमात्रशक्त्या तु कृतं जीवादिपालनं ॥५१६॥
अन्यच्च सिद्धिरस्माकं श्रमादेव प्रजायते ।
एवं व्यधान् नृजातेर्हि स्वभावं परमेश्वरः ॥५१७॥
विद्या हि सद्गुणोत्कर्षो यद्यदन्यच्च सत्तमं ।
परिश्रमार्जितं सर्वं तन्न चावाप्यतेऽन्यथा ॥५१८॥
विरागास्त्वभविष्यंश्चेत् सर्वे मर्त्या निसर्गतः ।
तदाऽलस्येन संबद्धास्तेऽभविष्यन् गुणोज्झिताः ॥५१९॥
प्रवृत्तिर्नाभविष्यच्च तर्हि संसारकर्मसु ।युग्मं॥
निद्रालुकात्मनां नृणां पशुतुल्यविचेतसां ॥५२०॥
यस्तु ना स्पृहया युक्तः स स्वकार्यार्थलिप्सया ।
नानोपायप्रयोगेण चेष्टते स्वेष्टलब्धये ॥५२१॥
तथाचानेन रूपेण रागाणां चोदनान् नराः ।
चिन्तां नानाविधां कृत्वा लभन्ते बुद्धिकौशलं ॥५२२॥
एतस्मिन् विषये शिष्य दृश्यते परमाद्भुता ।
धीमत्ता परमेशस्य मर्त्यकल्याणसाधिका ॥५२३॥
तस्मान्न कर्त्तुमर्हामो रागाणामवहेलनं ।
सृष्टानामीश्वरेणास्मद्धितार्थं न तु हानये ॥५२४॥

पुनः स्वार्थस्य सिद्ध्यर्थं केवलस्य नरा नहि ।
सृष्टा ईशेन संगत्यै त्वपरेषां नृणामपि ॥५२५॥
इत्थं मर्त्यस्वभावस्य परालापेच्छुकस्य वै ।
परालापक्षमस्यापि विचारेण प्रतीयते ॥५२६॥
येषां त्वेतादृशो भावस्ते नार्हन्ति स्वतुष्टये ।
विसृष्टुं जनसंसर्गमुपकर्तुं तु नॄन् परान् ॥५२७॥
स्त्रीभ्रातृसन्ततिस्नेहो युज्यते नृस्वभावजः ।
यत् स्नेहपात्रमर्हामः स्नेग्धुं नोपेक्षितुं तु तत् ॥५२८॥
वैराग्ये शिष्य धर्मो न मितसौख्यत्यजि स्थितः ।
नित्यायामीशभक्तौ तु चेष्टायुक्तक्रियासु च ॥५२९॥
सर्वे नरा अवस्थासु संस्थिता यासु कासुचित् ।
तास्वेव सत्क्रियाः कर्तुं शक्नुवंतीश्वरप्रियाः ॥५३०॥
धनं हि दत्तमीशेन येभ्यस्ते तद्धनं स्वकं ।
त्यक्तुं नार्हन्ति भोक्तुं तु मितरूपेण धर्मतः ॥५३१॥
अर्थोऽयं त्वीशकारुण्याल् लब्ध इत्थं निरंतरं ।
ध्यात्वोपकर्तुमर्हन्ति दीनांस्ते धनिनो मुदा ॥५३२॥
तथैव बुद्धिविद्यादिदानं यल् लब्धमीश्वरात् ।
कृतज्ञत्वेन तद्धेतोः स्तोतुमर्हाम ईश्वरं ॥५३३॥

॥ शिष्य उवाच ॥

योऽसारान् विषयान सर्वान् विजहात्यनपेक्षया ।
अत्यन्तं वै भवान् किं तं महात्मानं न मन्यते ॥५३४॥

॥ गुरूरुवाच ॥

यो ग्रस्तो विपदा शिष्य सहते क्षान्तमानसः ।
न वा ऽऽपल्लाघवज्ज्ञानान् न वा विषयहेलनात् ॥५३५॥
विपत्तिस्त्वीशनिर्णीता मद्धितायेति प्रत्ययात् ।
तमेव क्लेशसोढारं महात्मानं ब्रवीम्यहं ॥५३६॥ युग्मं॥
संसारविषयान् यस्तु विजहात्यनपेक्षया ।
महात्मनो ऽपि संन्यासस्तस्य भाति भ्रमोद्भवः ॥५३७॥

॥ शिष्य उवाच ॥

यः प्रोक्तो भवता वादो मततत्वप्रदर्शकः ।
स आदेरन्तपर्य्यन्तमेकाग्र्येण मया श्रुतः ॥५३८॥
तत्रापूर्वाण्यनेकानि प्रतिभान्ति मतानि मे ।
परन्तु प्रायशस्तेषु मदीया जायते रूचिः ॥५३९॥
श्रुतश्च यो गुरावस्मिन् विषये पारमार्थिके ।
भावत्को निर्णयस्तत्र मनो योक्ष्यामि तत्परः ॥५४०॥
यथा सत्यं च गच्छेयं न भ्रमेयं त्वसत्पथे ।
तथा मे नायको भूयात् सन्मार्गे परमेश्वरः ॥५४१॥
यत् त्वस्मदीयशास्त्रेषु भवदीयास्त्यसंमतिः ।
तस्मात् क्लिश्ये ऽहमाबाल्यात् तानि ह्याद‍ृतवानहं ॥५४२॥

॥ गुरूरुवाच ॥

एतद्देशीयशास्त्राणि मया नो संमतानि यत् ।
तस्मादहमपि क्लिश्ये विवादो हि ममाप्रियः ॥५४३॥

अत्रत्यानां च पाण्डित्यं प्रशंसामि विपश्चितां ।
तद्बुद्धेः सूक्ष्मतां वेद्मि काव्यशक्तिं च सुन्दरां ॥५४४॥
वैयाकरणिकां विद्यां तेषां जाने सुसंस्कृतां ।
गुणांश्च बहुलांस्तेषु विविधान् वच्मि संस्थितान् ॥५४५॥
अकारणो विवादश्च न कर्तव्यः कदाचन ।
इत्येषो ऽप्युपदेशो न कदाचिद् विस्मृतो मया ॥५४६॥
परन्तु विदुषां येषां महान् भाति मतिभ्रमः ।
तं तान् विज्ञप्तुमर्हन्ति मन्ये सच्छास्त्रधारिणः ॥५४७॥
तस्मादत्रत्यशास्त्राणि परलोकशुभार्थिभिः ।
जनैर्विसर्जनीयानीत्यहं ते स्पष्टमुक्तवान् ॥५४८॥
मतानां नहि सर्वेषां ज्ञेया शिष्य समानता ।
श्रेयो हि सन्मताज्जातं कुमतेभ्यस्त्वमंगलं ॥५४९॥
लभन्ते फलमत्यन्तं सच्छास्त्रेभ्यो हि सज्जनाः ।
तत्सन्नीत्या प्रगच्छन्तः शर्मदे धर्मवर्त्मनि ॥५५०॥
अज्ञातसत्यशास्त्रास्तु कुमतानि भजंति ये ।
भ्रमन्ति क्लेशदे मार्गे ते ऽन्धघोरध्वान्ते स्खलंति वा॥५५१॥
त्वत्त्राणकाङ्क्षया शिष्य न विवादेच्छया मया ।
सन्मार्ग उपदिष्टस्ते ज्ञापितश्चाप्यसत्पथः ॥५५२॥
सर्वेभ्यो विषयेभ्यो ऽपि परमार्थविचारणं ।
गरीयो विद्यते शिष्य चिन्तनीयं च यत्नतः ॥५५३॥
ईश्वरो ऽस्तीति सर्वत्र लोके स्वीकुरुते जनः ।
किन्त्वेतन्मात्रवित्तेः को मधुरं किल्विषं त्यजेत् ॥५५४॥

अतः स ईश्वरः कीदृक् पवित्रो ऽघःपराङ्मुखः ।
कुचिन्तातो ऽप्यसंतुष्टश्चेति त्वं संततं स्मर ॥५५५॥
इदानीं स्वान्तमर्मज्ञः सदा साक्षी च गुप्तदृक् ।
स सर्वा नः क्रिया वेत्ति निखिलं च मनोगतं ॥५५६॥
अन्ते महाविचाराहे चाविस्मर्त्ता ऽस्मदेनसां ।
न्यायेनाशेषमर्त्त्यानां स विचारं करिष्यति ॥५५७॥
आगन्तौ तद्दिने भीमे कृता संख्याङ्कसो वयं ।
दंड्या दंडात् परित्राणमिष्टं लप्स्यामहे कथं ॥५५८॥
अत्रैव शिष्य संसारे न तु लोकं परं गतैः ।
अस्माभिर्यत्नतः कार्य्यं त्राणोपायगवेषणं ॥५५९॥
दण्डात् त्राणार्थमस्माकमवतीर्य्येश्वरात्मजः ।
श्रीयेषूखृष्ट एनोघ्नं प्रायश्चित्तं व्यधात् स्वयं ॥५६०॥
ये लोकतारके तस्मिन् विश्वस्युर्वर्जितैनसः ।
धन्या भीमे विचाराहे ते गमिष्यंत्यघक्षमां ॥५६१॥

इति मतपरीक्षायां भारतीयशास्त्रविचारो नाम
षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ समाप्ता चेयं मतपरीक्षा ॥

सूचीपत्रं

——000——

ERRATA.

Page viii. *line* 20, *for* by *read* of

अशुद्धपत्रं

पत्रे	श्लोके	पंक्तौ	अशुद्धं	शुद्धं
८	२०	२	ष्यपद्यते	ष्यपेक्षते
९	३२	१	स्यास्थि	स्यास्ति
१२	५७	२	स्वेच्छाया	स्वेच्छया
१९	२६	२	रुपे	रूपे
२१	४१	२	तद्वार्त्ता	तद्वार्त्तां
२२	४१	२	कल्पननेन	कल्पनेन
२९	३८	२	माचरयन्	माचारयन्
४४	१८३	१	नर्मुक्ति	न मुक्ति
४५	१९१	१	स्मान्नीत्ये	स्मन्नीत्यै
४७	२०८	१	गणे	गणो
६१	११२	१	चिरन्तना	चिरोद्भवा
६३	१२७	१	श्रौत्रा	श्रौता
६४	१३५	१	ज्ञत्वा	ज्ञात्वा
७३	२२२	१	क्रिया	क्रियाः
७७	२४६	२	विराधस्तु	विरोधस्तु
—	२४७	१	क्षणो	क्षणे
—	२४८	१	मयद्भूते	मयोद्भूते
७८	...	१	गीताय	गीताया
८०	२५६	१	भ्रमच्छेतृश्रुते	भ्रमच्छेतृ श्रुते
९०	३५५	२	वार्त्ता	वार्त्तां
९२	३७६	१	श्रुन्तरा	श्रुत्तरा